

स्थळप्रत

म. प्र. सं. ठाणे.

गांधी-गीता

अथवा

विज्ञानव्या शतकांतला

श्रीकृष्णार्जुनसंवाद.

लेखक-

वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए.,

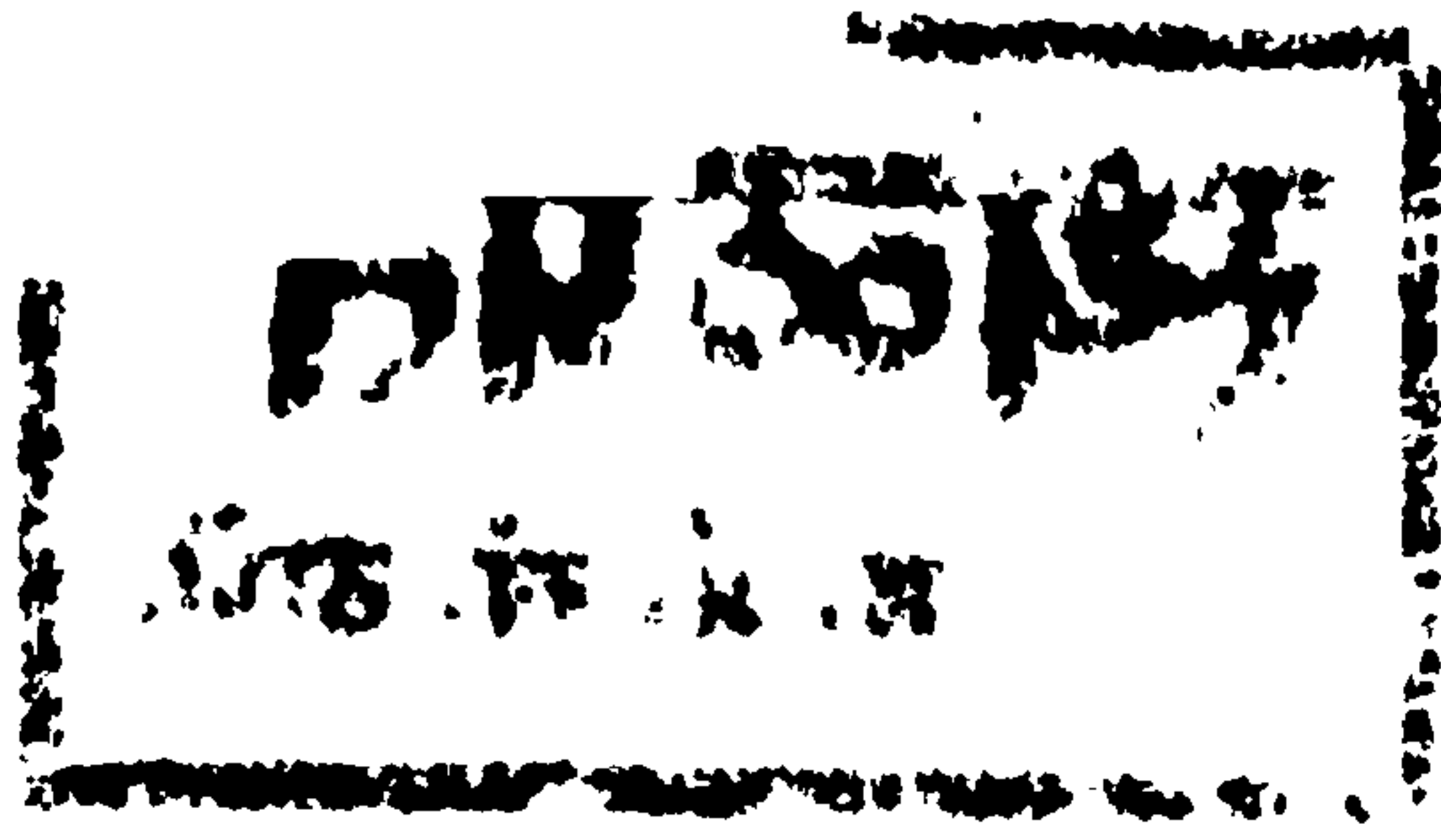
संपादक 'आनंद', पुणे.

REFBK-0001632

१९१९.

किंमत ५ आणे.

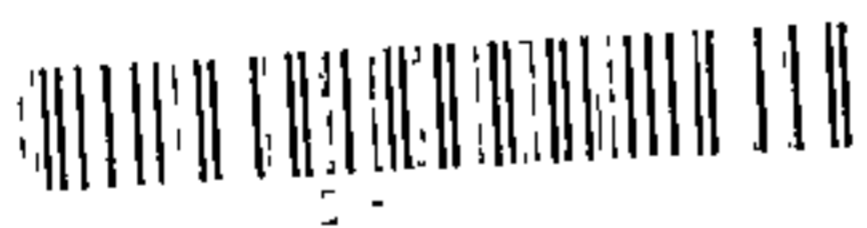
मुद्रक व प्रकाशक
गोपाळ बळवंत जोशी, 'आनंद' छापखाना,
३३० सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

अनुक्रमणिका.

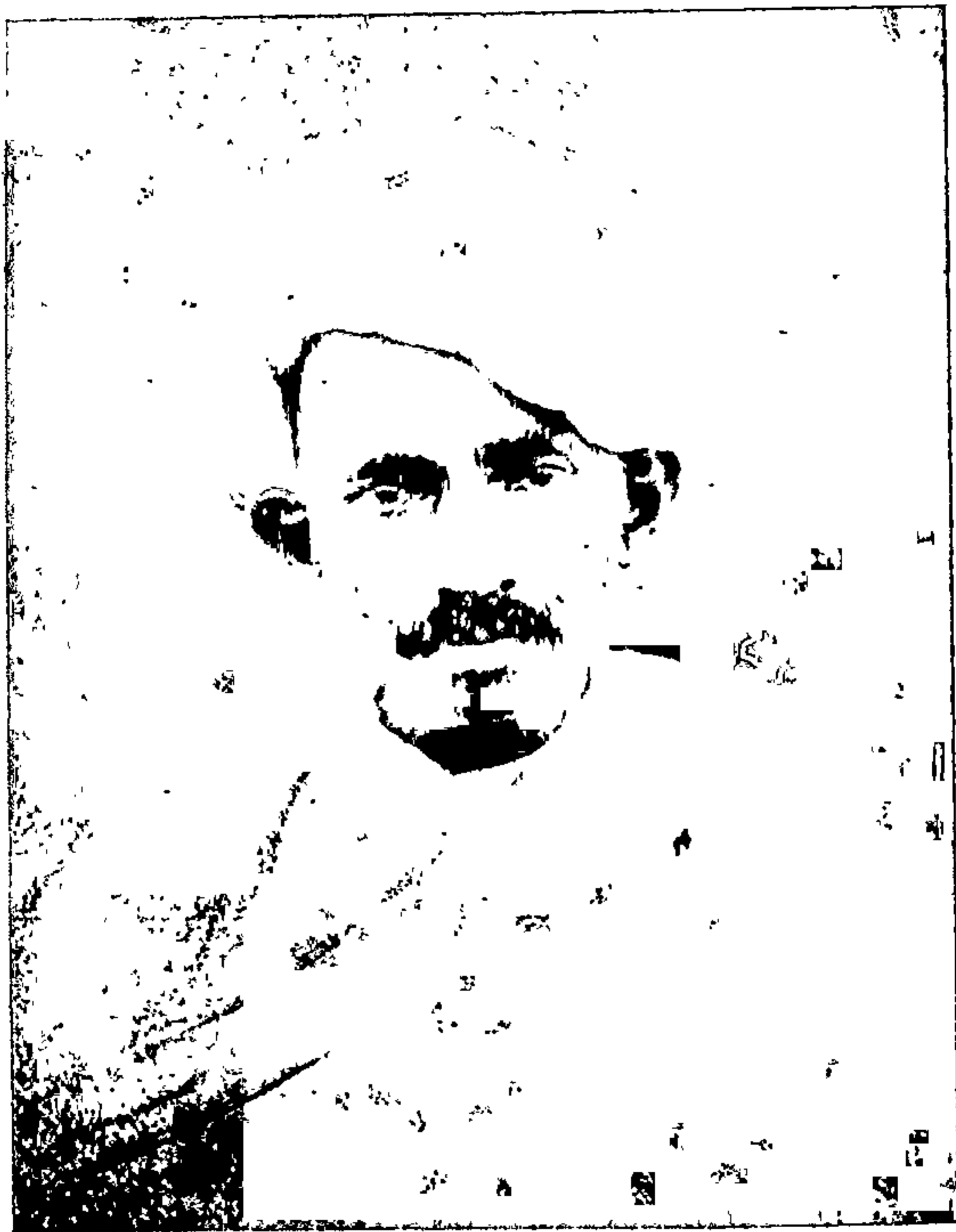
अध्याय.	विषय.	पृष्ठ.
१	उपोद्घात	१
२	स्वराज्यप्राप्तीची इच्छा... ..	११
३	स्वराज्य म्हणजे काय?... ..	१२
४	हिंदु व मुसलमान	१७
५	नेमस्त आणि जहाल	१९
६	उन्नतीची गुरुकिल्ली	२२
७	विद्यार्थी आणि देशसेवा	२७
८	प्रस्तुतचा युगधर्म	३०
९	धर्म आणि धर्मशिक्षण... ..	३५
१०	पाश्चात्य सुधारणा	३९
११	पाश्चात्य सुधारणेचे दुष्परिणाम... ..	४३
१२	भारतीय सुधारणा	४९
१३	जातिभेद	५३
१४	अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रश्न	५७
१५	देशीभाषा विरुद्ध इंग्रजी भाषा... ..	६८
१६	सत्याग्रह	६८
१७	हिंदुस्थानचें दारिद्र्य	११
१८	स्वदेशी	८७

‘आनंद’ कर्ते आपटे यांचीं नवीं पुस्तके.

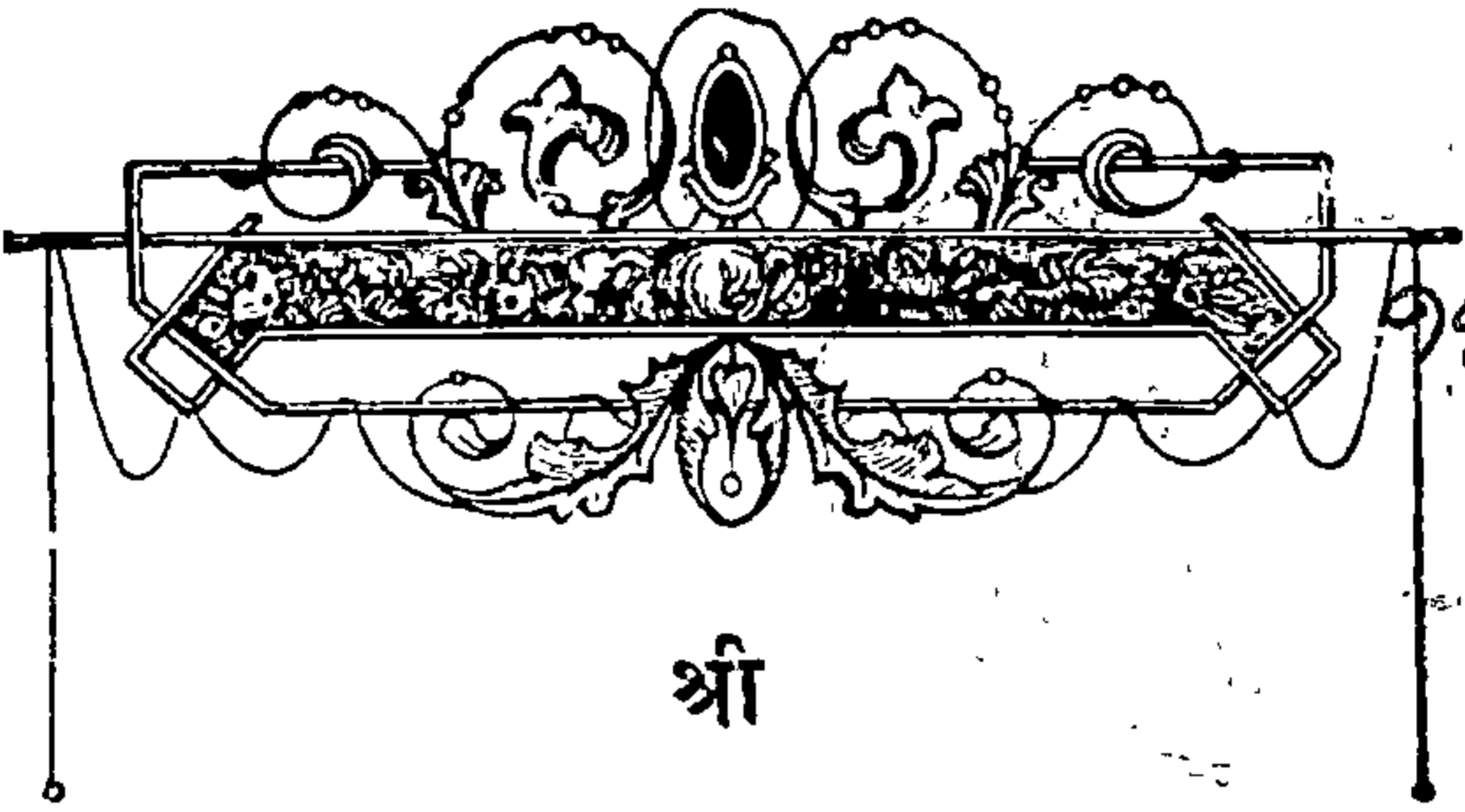
- १ सौंदर्य आणि ललितकला (सचित्र) १-०-०
- २ अरविंद बाबूचीं आपल्या पत्नीस पत्रें ०-३-०
- ३ मराठी-बंगाली शिक्षक (दु. आ.) १-४-०
- ४ नाट्यरूप भारतवर्ष १-०-०

REFBK-0001632

महात्मा गांधी.

श्री

गंधी-गीता

अथवा

विसाव्या शतकांतला श्रीकृष्णार्जुनसंवाद.

अध्याय पहिला.

उपोद्घात.

विसाव्या शतकाचा प्रथम चरण अर्धा अधिक पार पडला आहे; युरोपांतल्या रणभूमीवर असंख्य माणसांच्या रक्ताचे पाट वाहणें थांबलें आहे; सदर युद्धासाठीं जमा झालेले सैनिक आपापल्या घराची वाट धरण्याच्या वेळेची मोठ्या उत्सुकतेनें मार्गप्रतीक्षा करीत आहेत; अमेरिकेचे प्रेझिडेंट विल्सन यांनीं जगांत यापुढें दीर्घकाळपर्यंत शांतता नांदावी या हेतूनें राष्ट्र-संघ स्थापन करण्याची अचाट बुद्धीनें काढलेली कल्पना

सर्व आबालवृद्धांच्या चर्चेचा विषय होऊन बसली आहे. या राष्ट्रसंघाच्या हातून पतित दर्शेतून आपला उद्धार होईल, आणि स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व आपल्या देशास लागू करून राष्ट्रसंघ आपणांस मोठ्या प्रमाणांत स्वातंत्र्यसुखाचा लाभ करून देईल अशा आशाळभूतपणानें हिंदुस्थानासारखी लहान लहान व परवश राष्ट्रे राष्ट्रसंघाच्या उद्देशपत्रिकेंतल्या एकेका शब्दाच्या अर्थाचा कीस काढण्यांत गुंतली आहेत; या महायुद्धांत हिंदुस्थानानें ब्रिटिशसाम्राज्याची जी बहुमोल सेवा केली तिची प्रशंसा ब्रिटिश मुत्सद्दी मुक्तकंठानें करित असलेले पाहून हिंदुस्थानासाठीं स्वराज्याची मागणी करणाऱ्या नेमस्त व जहाल अशा दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांना हिंदुस्थानाला स्वराज्याचा संबंध हक्क एकदम प्राप्त न झाला तरी त्याचा बराच मोठा अंश प्राप्त होईल अशी खात्री वाटू लागून गेल्या पसतीस वर्षांत हिंदुस्थानच्या राजकीय उद्धारसाठीं केलेले परिश्रम बऱ्याच अंशानें सफल होण्याचा संभव आतां दिसू लागला आहे; हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मि. मांटॅग्यु यांनीं ता. २० आगस्ट १९१७ रोजीं पार्लमेंटच्या संमतीनें जें आश्वासन दिलें, त्यानें सर्वांचीं अंतःकरणें प्रफुल्लित करून सोडलीं आहेत; अशा उत्कंठेच्या वेळीं हिंदुस्थानचे लोक जिची चातकाप्रमाणें वाट पाहत होते ती मांटॅग्यु-चेम्सफोर्ड योजना प्रसिद्ध झाली; आणि एकाएकीं वज्राघात व्हावा तसा कित्येकांच्या मनावर तिचा परिणाम घडला. बाल-अश्वत्थामा यानें आईजवळ दूध मागितलें असतां तें

त्यास न देतां पिठाचें पाणी देऊन तिनें मुलाचें समाधान करण्याचा जसा प्रयत्न केला तसा प्रकार झाला. ही योजना हिंदुस्थानांत बऱ्याच जणांना निराशाजनक वाटली; नेमस्त पक्षानें जरी तिचें अभिनदन केलें तरी अनेक ठळक बाबतींत ती अगदीं अपुरी आहे व हें व्यंग भरून काढिल्या-शिवाय हिंदुस्थानचें समाधान होणार नाहीं असेंच मत जाहिर केलें. सदर योजनेच्या मागून सुधारणा बिलाचा खर्डा प्रसिद्ध झाला. त्यांत त्या योजनेइतकेंहि पुढें पाऊल पडलेलें दिसलें नाहीं. सारांश, कमज्यास्त मानानें सर्वत्र निराशेचीच छाया दिसूं लागली. तशांत लॉर्ड सिडनह्याम यांनीं येवढाहि राजकीय हक्काचा तुकडा हिंदुस्थानच्या पदरांत न पडूं देण्या-साठीं विलायतेंत एक संस्था स्थापून तिच्या द्वारे जंगी खटपट चालविली, तेव्हां तर लोकांची निराशा अधिकच तीव्र झाली, आणि 'अभागी हिंदुस्थान' असे दुःखावेगाचे उद्गार उत्साही आणि राष्ट्रकार्यासाठीं तनमनधन अर्पण करण्यास तयार असलेल्या तरुणांच्या तोंडून निघूं लागले.

अशा तरुणांपैकीं एकजण कपाळावर हात देऊन बसला होता. मनांतल्या उद्विग्नतेचें चिन्ह त्याच्या चर्येवर अगदीं स्पष्ट दिसत होतें, आणि कानडा, आस्ट्रेलिया यांच्यासारखें स्वराज्याचें सुख भोगण्याचें हिंदुस्थानच्या भवितव्यतेंत नाहीं असें काळें कुट्ट चित्र कल्पनेनें डोळ्यांसमोर उभें केलेले पाहून त्याला नेत्रशूळासारख्या तीव्र वेदना होत होत्या. अशा वेळीं महात्मा गांधी यांची स्वारी तेथें अचानक आली

आणि म्हणाली, ' माझ्या तरुण बांधवा, तूं असा खिन्न-वदन कां दिसतोस ? तुला कोणतें दुःख छळीत आहे तें सांग. माझ्या हातून त्याचें निवारण होणें शक्य असल्यास मी यथाशक्ति अवश्य खटपट करीन. '

महात्म्याचे हे प्रेमळ आणि प्रोत्साहन देणारे शब्द त्या तरुणाला अमृतसंजीवनीसारखे वाटले, आणि त्यानें महात्मा-जीव्या चरणीं लोटांगण घालून नम्र वृत्तीनें पण मोकळ्या मनानें आपलें दुःख निवेदन केलें.

महात्माजीनें त्याचें साग्र भाषण एकचित्तानें व शांतपणानें ऐकून घेतल्यावर म्हटलें, ' मित्रा, ऊठ. तुझ्यासारख्या तरुणाला असा नामर्दपणा शोभत नाही. अरे, देशाच्या उद्धाराची सगळी भिस्त तरुणपिढीवरच नेहमीं असते. ती आमची तरुण पिढी जर नाउमेद होऊन तुझ्यासारखी हातपाय गाळूं लागली तर हिंदुस्थानच्या भाग्योदयाची केव्हांच आशा करायला नको. देशोन्नतीच्या मार्गावर कधींहि गुलाबाचीं फुलें पसरून ठेविलेलीं नसतात. तो मार्ग अत्यंत विकट, कष्टप्रद आणि वेळोवेळीं मनाला निरुत्साह करणा-राच असावयाचा. अशा मार्गानें जाऊनच अखेर उन्नतीचा गड जिंकावा लागतो. आपल्या आर्यपूर्वजांनीं कधींहि न आचरिलेल्या, अधोगतीला नेणाऱ्या, आणि दुष्कीर्तिकारक अशा कुतर्कांनीं तुझें मन कसें व्याप्त झालें याचें मला आश्चर्य वाटतें. असला दुबळेपणा खऱ्या आर्याला शोभत नाही. तुम्हीं तरुणांनीं ' लाथ मारूं तेथें पाणी काढूं ' अशी उमेद

नेहमीं ठेविली पाहिजे. तुमच्या जिवावर तर हिंदुस्थानच्या उद्धाराची सगळी उमेद अवलंबून आहे. नाउमेद होण्याला तरी असें कोणतें योग्य कारण आहे? श्रीभगवान् गीतेंत म्हणतात कीं ' उद्धरेदात्मनात्मानं, ' म्हणजे ज्याचा उद्धार त्यानेच स्वतः करून घेतला पाहिजे. मांटिग्युसाहेब तुम्हांला काय देणार व तुम्ही काय घेणार? तुमचा उद्धार तुमच्याच हातांत आहे या भगवंताच्या वचनावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून उद्योगाला लागू, म्हणजे परमेश्वर तुम्हांला यश देईलच देईल. तुमचें मन ज्या संशयपिशाचानें पछाडलें आहे त्याला प्रथम घालवून द्या; आत्मश्रद्धेची कास घरा; आत्मिक तेज मलिन होऊं देऊं नका; म्हणजे तुमचें इच्छित तुम्हांला खात्रीनें प्राप्त होईल.'

महात्माजीचें हें प्रोत्साहनपर भाषण ऐकून तरुणाची वृत्ति पालटलेली दिसली. तथापि तो म्हणाला, ' महात्मन्, माझें मन संशयपिशाचिकेनें ग्रासिलें आहे हें आपण बरोबर जाणिलें. माझ्या मनांतल्या शंकांचें निरसन झाल्याखेरीज आपल्या नुसत्या आश्वासनानें माझ्या मनाचें समाधान होणार नाही. यासाठीं माझ्यावर दया करून माझ्या शंकांची आपण निवृत्ति करावी अशी माझी विनंति आहे. '

महात्मा म्हणाले ' फार उत्तम आहे. तुमच्या काय शंका असतील त्या मोकळ्या मनानें मला सांगा. '

हे शब्द ऐकून तरुणाला आपल्या निराश झालेल्या अंतःकरणावर अमृत सिंचन केल्याइतकें सुख वाटलें, आणि त्यानें आपल्या शंका क्रमाक्रमानें महात्माजीपुढें मांडिल्या.

अध्याय दुसरा.

स्वराज्यप्राप्तीची इच्छा.

तरुण म्हणाला—‘माझ्या शंका वेड्यावाकड्या व मूर्खपणाच्या असतील; पण आपण त्याबद्दल क्षमा करून मी विचारीन त्या प्रश्नांचें उत्तर देऊन माझें समाधान करावें येवढीच माझी नम्र विनंति आहे. माझा पहिला प्रश्न हा कां हिंदुस्थानच्या लोकांत गेल्या पांच सहा वर्षांतच स्वराज्यप्राप्तीची आकांक्षा उत्पन्न झाली आहे. हीच जर तीस पसतीस वर्षांपूर्वी राष्ट्रीय सभेचा जन्म झाला, तेव्हां त्या सभेच्या चालकांनी लोकांमध्ये उत्पन्न केली असती आणि त्या दिशेने प्रयत्न चालविले असते तर आतांपर्यंत केवढें तरी कार्य झालें असतें ! पण राष्ट्रीय सभेचे चालक त्यावेळीं ह्यूम, वेडवर्नप्रभृति इंग्रज लोकांच्या कच्छपीं लागले. या इंग्रज लोकांना हिंदुस्थानच्या हिताची कळकळ कशी वाटावी? हिंदुस्थानांत इंग्रजांचाच अंमल सतत राहावा अशीच त्यांची स्वाभाविक इच्छा असावयाची. ही गोष्ट अलीकडे लोकांच्या लक्षांत जसजशी येऊं लागली तसतशी राष्ट्रीय सभेच्या घोरणाविषयी लोकांत अप्रीति उत्पन्न होऊन त्यांनीं आतां ‘स्वराज्यप्राप्ति ’ हें राष्ट्रीय सभेचें घोरण नक्की ठरवून टाकिलें आहे. याविषयी आपलें काय म्हणणें आहे ?

महात्मा—हैं तुमचें मत चुकीचें आहे इतकेंच नाही, तर अत्यंत अनुदारपणाचेंहि आहे. तुम्ही मि. ह्यूम व सरवि. वेडरवर्न यांचे लेख व भाषणें न वाचतां व त्यांच्या चरित्रांची खरी माहिती न मिळवितांच आपलें मत ठरविलेलें दिसतें. स्वराज्यप्राप्तीची आकांक्षा गेल्या पांच सहा वर्षांतच उत्पन्न झालेली नाही. काँग्रेसच्या जन्माबरोबरच ती प्रकट झालेली आहे. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत हिंदी लोकांचा हात असावा अशी मागणी काँग्रेस आरंभापासून करित आली आहे, व ही मागणी करण्यास ह्यूम, वेडरवर्नप्रभृते इंग्रजांनीच आपणांस शिकविलें. इतकेंच नाही, तर त्यासाठी स्वज्ञातिबांधवांकडून होणारा उपहास त्यांनी सोसला, व वेळोवेळीं द्रव्यसाह्यहि केलें. त्यांच्या उपकारांची फेड अशा निंदाव्यंजक शब्दांनीं करणें तुमच्यासारख्या सुशिक्षित म्हणविणारांना शोभतें काय याचा तुम्हीच विचार करा. स्वराज्याची मागणी आतां अधिक जोरानें होऊं लागली आहे ही गोष्ट खरी; पण त्या मागणीचा उगम राष्ट्रीयसभा हाच आहे. मागच्या काळांतल्या राष्ट्रीयसभेच्या हिंदी पुढाऱ्यांविषयींहि तुमचें मत असेंच चुकीचें आहे. मि. दादाभाई, प्रो. गोखले, वद्रुद्दिन तय्यबजीप्रभृति हिंदी पुढाऱ्यांनीं हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांचें परिश्रमपूर्वक अध्ययन करून केवढें तरी राजकीय वाङ्मय तयार करून ठेविलें आहे! त्यांनीं मिळविलेल्या माहितीच्या आधारावर तुम्हांला आतां स्वराज्याची मागणी करणें सुलभ झालें आहे; म्हणजे स्वराज्याच्या

मागणीचा पाया वस्तुतः या पुढान्यांनों घातला आहे ही गोष्ट तुम्ही विसरतां, आणि त्यांच्याविषयीं अविचारानें अद्वा-तद्वा बोलतां हें तुम्हांस खरोखर लांछनास्पद आहे. दादा-भाई व गोखले यांनीं आपला सारा जन्म देशसेवेंत घाल-विला. स्वराज्याच्या मागणीला त्यांच्या वेळीं नुकता प्रारंभ झाला होता. फळ प्राप्त होण्यापूर्वीं जमीनीची मशागत करावी लागते व तें काम अतिशय कष्टाचें असतें. तें काम त्यांनीं अनेक अडचणी सोसून मोठ्या हौसेनें केलें. त्याबद्दल त्यांना नांवे ठेवगे हाच मोचदला तुम्ही देणार काय ?

तरुण-पण हे पुढारी इंग्रजांच्या न्यायप्रियतेवर विसंबून राहिले, व त्यामुळें स्वराज्यप्राप्ति दिरंगाईवर पडली. स्वराज्य-प्राप्तीच्या कार्मीं इंग्रज लोकांचा पाठिंबा मिळविण्यांत त्यांनीं नाहक दिवस घालविले. इंग्रजलोक हिंदुस्थानासंबंधानें न्या-यानें वागतील अशी त्यांची समजूत झाली ती चुकीची होती असें मला वाटतें.

महात्मा-सगळे इंग्रज तेवढे येथून तेथून मतलबी अशी तुमची समजूत झालेली दिसते. तीच मुळीं चुकीची आहे. इंग्रजांतहि पुष्कळ उदार मताचे, न्यायप्रिय आणि पतितांचा उद्धार करण्यासाठीं सर्वस्व अर्पण करणारे आहेत. तुम्हांला न्याय पाहिजे आहे तर तुम्हीहि दुसऱ्याविषयीं मत ठरवि-तांना न्यायबुद्धि ठेविली पाहिजे. इंग्रजांचा पाठिंबा मिळ-विल्याशिवाय हिंदुस्थानला न्याय मिळणार नाहीं असें त्यांना

वाटलें तें अगदीं योग्य होतें. मागच्या पुढाच्यांना नांवें ठेवणारे तुमच्यासारखे स्वराज्यवादी देखील आज काय करीत आहेत ? मजूरपक्षाचा पाठिंबा मिळविण्याचा यत्न ते करीत नाहींत काय ?

तरुण—स्वराज्याच्या मागणीचा पाया राष्ट्रीय सभेनें फार वर्षांपूर्वी घातला आहे असें आपण म्हणालां, तें कसें ? 'स्वराज्य' किंवा 'होमरूल' हे शब्द तर पूर्वीच्या काँग्रेसच्या रिपोर्टांतून कोठेंच आढळत नाहींत !

महात्मा—तुम्ही नुसते शब्दावर दृष्टि देणारे दिसतां. स्वराज्य किंवा होमरूल हे शब्द अलीकडे पांच सहा वर्षांतच हिंदुस्थानासंबंधानें प्रचारांत आले, यावरून स्वराज्यप्राप्तीसाठीं राष्ट्रीय सभेनें पूर्वी कांहीं खटपट केली नाहीं, किंबहुना तें तिचें ध्येयच नव्हतें, अशी चुकीची समजूत तुम्हीं करून घेतली आहे. पण खरा प्रकार तसा नाहीं हें मी आतां स्पष्ट करून दाखवितों. स्वराज्याची मागणी एका प्रांतानें किंवा एका जातीनें करून कांहीं उपयोग नव्हता. त्या मागणीला सगळ्या राष्ट्राचा पाठिंबा पाहिजे होता. तो पाठिंबा मिळविण्यासाठीं अगोदर हिंदुस्थानच्या सगळ्या लोकांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना उत्पन्न व्हावयास पाहिजे होती. ती भावना कोणी उत्पन्न केली ? राष्ट्रीय सभेनेंच ना ? दुसरी गोष्ट—स्वराज्याच्या हक्कांतला मुख्य भाग म्हणजे देशाचें उत्पन्न व खर्च यांच्यावर लोकांचा ताबा असणें हा आहे. तो ताबा

हिंदुस्थानच्या लोकांना मिळावा अशी मागणी राष्ट्रीय सभा कित्येक वर्षांपासून करित आली आहे. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांतल्या मोठाल्या हुद्यांच्या जागा सत्पात्र हिंदी लोकांना मिळाल्या पाहिजेत असा त्या सभेचा पूर्वीपासून आग्रह आहे. स्वराज्याचा 'ओनामा' तरी घालून द्या असा याचा अर्थ होत नाही काय? राष्ट्रीयत्वाची भावना उत्पन्न करणें ही काँग्रेसची एकच कामगिरी घेतली तरीसुद्धां ती इतकी महत्त्वाची आहे की तिच्याबद्दल सर्व हिंदी लोकांना खरोखर अभिमान वाटला पाहिजे. स्वराज्याच्या मागणीच्या यशस्वितेच्या मार्गांतले कांटे त्यामुळें दूर होऊन तुमच्यासारख्या स्वराज्यवाद्यांचें काम त्यामुळें फार सुकर झालें आहे ही गोष्ट काँग्रेसला नांवे ठेवतांना तुम्ही विसरतां हें आश्चर्य आहे. हें पक्कें ध्यानांत ठेवा की ज्यांना आपल्या वाडवडिलांविषयी आदर वाटत नाही, त्यांच्या हातून कोणतेंही सत्कृत्य केव्हांहि घडण्याचा फारसा संभव नाही. पूर्वीच्या पुढाऱ्यांनी तत्कालीन परिस्थितीप्रमाणें राजकारणी चळवळ सुरू केली, तिच्या साठी अनेक कष्ट सोसले, व स्वार्थत्याग केला; म्हणून आज तुम्हांला एक पायरी वर चढण्याचें सामर्थ्य आलें. त्यांनी पूर्वी तयारी करून ठेविली नसती, तर तुम्हांला आज येवढी उडी मारणें शक्य झालें नसतें. पुढच्यांनी मागच्यांस नांवे ठेवावयाचीं असा क्रम सुरू राहिला, तर तुमचे नातू पणतू तुम्हांला सुद्धां अर्शाच नांवे ठेवतील. माझी तुम्हांला प्रेम-

२ रा.]

स्वराज्यप्राप्तीची इच्छा.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

पूर्वक अशी विनंति आहे की पूर्वीच्या पुढाऱ्यांविषयी तुम्ही स्वतः अनादराचे उद्गार काढू नयेत. इतकेच नाही, तर दुसरे कोणी काढीत असले, तर त्यांची समजूत घालून बघूकले. त्यांना ताळ्यावर आणणे हे सुद्धा तुम्ही आपले कर्तव्य समजा. प्रो. गोखले यांच्यासारखे पुढारी स्वराज्याचा पाया घालणारे व त्याचे आधारस्तंभ होते. कांहीं बाबतीत त्यांचे विचार तुमच्या विचारांहून भिन्न असतील; पण आपले विचार तेवढे विनचूक व सत्य, आणि दुसऱ्याचे विचार चुकीचे व ते देशाचे शत्रु असणे समजणे ही संवय फार घातक आहे.

अध्याय तिसरा.

स्वराज्य म्हणजे काय?

तरुण—पूर्वीच्या काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी स्वराज्याचा पाया घातला असे आपण मद्या सांगितले. त्यावरून स्वराज्या-विषयीचे आपले मत अधिक विस्तृतपणे ऐकण्याची मला उत्कंठा झाली आहे. ती आपण कृपा करून पूर्ण कराल काय?

महात्मा—हा विषय शांतपणाने स्वतःच्या मनाशी विचार करण्यासारखा आहे. स्व-राज्य म्हणजे स्वतःचे स्वतःवर राज्य असणे. व्यक्तिमात्राच्या ठायी हे स्वराज्य असणे—इंद्रियांना वश राखतां येणे—अवश्य आहे. यानंतरची पायरी म्हणजे कुटुंबांतले स्वराज्य. यांत कुटुंबांतल्या सर्व जाणत्या मंडळीने एका विचाराने चालणे, आणि एकट्या दुकट्याच्या हिताचा विचार न करतां सगळ्या कुटुंबाच्या हिताच्या गोष्टी करणे, या गोष्टी येतात. त्याच्या पुढे जात, जातीच्या पुढे शहर, शहरापुढे प्रांत आणि प्रांताच्या पुढे राष्ट्र अशा पायऱ्या आहेत. स्वराज्य शब्दाचा जो अर्थ सामान्यतः समजला जातो त्याला प्रारंभ गांवाच्या व्यवस्थेपासून होतो. म्हणून त्या व्यवस्थेला स्थानिक स्वराज्य अथवा लोकल सेल्फ गवर्नमेंट असे नांव पडले आहे. गांवाची उत्तम व्यवस्था राखतां येणे ही मोठ्या म्हणजे राष्ट्रीय स्वराज्याची अर्थात् गुरुकिल्ली

आहे. ती व्यवस्था आपल्या हातून नीट ठेविली गेली नाही तर स्वराज्याची आपल्याला कांहींच किंमत कळली नाही असें म्हणावें लागेल.

तरुण-गांवाची आरोग्य, शिक्षण वगैरे बाबतींत समाधानकारक व्यवस्था फारच थोड्या लोकांकडून हल्लीं ठेविली जात आहे ही अत्यंत खेदाची गोष्ट कबूल करण्याखेरीज गत्यंतर नाही. पण स्थानिक स्वराज्यांत अजून आम्ही आपलें कर्तृत्व विशेषसें दाखविलें नाही, म्हणून राष्ट्रीय स्वराज्याचे हक्क मागण्यास आम्ही पात्र नाही, असें आपलें म्हणणें आहे काय ?

महात्मा-छे: छे: ! तसें मी म्हणतच नाही. माझ्या दृष्टीनें स्वराज्य भोगण्यास आपण आज सुद्धां पात्रच आहों. कारण, स्वराज्य म्हणजे चुक्या करण्याची मोकळीक व त्या सुधारण्याची सत्ता असेंच मुळीं माझे मत आहे. आम्हांला चुक्या करण्याची सुभाच ठेविली नाही, तर त्या सुधारक्या कशा याचें ज्ञान तरी आम्हांस कसें व्हावें ? मुलाला अर्भकावस्थेंत मांडीवर अडवें निजवून चमच्या चमच्यानें दूध त्याच्या घशांत सोडणें हें ठीक आहे; पण तेंच मूल मोठें झालें तरी त्याच्या आईनें तोच क्रम सुरू ठेविला तर त्यानें मुलाची तृप्ति व्हावयाची नाही आणि त्याला स्वतः हातांत दुधाची वाटी घेऊन दूध पिण्याचें सामर्थ्यहि येणार नाही.

तरुण-कित्येक इंग्रज टीकाकार असा आक्षेप घेतात कीं स्वराज्याची चळवळ ही इंग्रजांना हिंदुस्थानांतून हाकून देण्याची चळवळ आहे. याला आपण काय उत्तर द्याल ?

महात्मा—याला मी असें उत्तर देईन कीं ' बाबांनो, ही तुमची अत्यंत भ्रामक समजूत आहे. आम्हांला अजून पुष्कळ गोष्टी इंग्रजांपासून शिकावयाच्या आहेत. त्याकरितां तरी त्यांची संगति आम्हांस अवश्य पाहिजे आहे. ब्रिटिश साम्राज्यांतून फुटून बाहेर पडण्याची गोष्ट आमच्या ध्यानीं मनींसुद्धां नाही. ब्रिटिश निशाणाखालीं राहूनच आम्हांला कानडासारखें स्वराज्य भोगावयास हवें आहे. आमच्या भावी स्वराज्यांत इंग्रजांनाहि त्यांच्या योग्यतःप्रमाणें स्थान अवश्य मिळेल. त्यांनीं आमच्याशीं सहकारिता ठेवून भारतीय स्वराज्याचा कारभार सुरळीतपणें चालण्यास मदत करावी असें आम्ही म्हणतो. अर्थात् त्यांना हाकून देण्याचा प्रश्नच राहत नाही.

तरुण—इंग्रज टीकाकारांचा दुसरा आक्षेप असा आहे कीं हिंदी लोकांच्या अंगीं स्वतःच्या देशाचें परचक्रापासून रक्षण करण्याचें सामर्थ्य नाही. अर्थात् पूर्ण स्वराज्य त्यांना मिळालें तरी त्यांच्यानें तें राखणार नाही. एवंच हिंदी लोक स्वराज्याच्या अधिकारास पात्र नाहीत. यावर आपल्यापार्शीं काय उत्तर आहे ?

महात्मा—हा आक्षेप जितका हास्यास्पद तितकाच दुःखदहि आहे. हास्यास्पद अशासाठीं कीं भावी भारतीय स्वराज्यांत इंग्रजांनाहि भागीदार होण्याचा हक्क ठेविला आहे हें ठाऊक असून असा आक्षेप करण्यांत येतो ! भारतीय स्वराज्याच्या रक्षणाचा भार त्यांतल्या प्रत्येक व्यक्तीवर—मग तो हिंदु असो, मुसलमान असो, किंवा इंग्रज असो—सारखाच

पडणार आहे. अनुभवानें जर असें दिसून आलें कीं हिंदु किंवा मुसलमान, किंवा यहूदी, पठाण वगैरे जाती शिपाई-गिरी किंवा आरमारांतली नोकरी करण्यास अपात्र आहेत, व इंग्रज लोकांची पात्रता विशेष आहे, तर स्वराज्याच्या हितासाठीं सैन्यांतल्या व आरमारांतल्या सगळ्या ठळक ठळक जागा स्वराज्याचे जबाबदार चालक इंग्रजांनाच देतील. म्हणजे आज आहे अशीच जवळ जवळ स्थिति तेव्हांहि राहून इंग्रजांना कुरकुरण्याला कांहींच कारण उरणार नाही. सदर आक्षेप दुःखद आहे असें मीं म्हटलें याचें कारण हिंदी लोक शिपाईगिरीच्या कामांत नादान व कच्चे आहेत अशी मनाची खोटी समजूत करून घेतल्यामुळें सरकारनें हिंदी लोकांना निःशस्त्र करून त्यांना आजपर्यंत लष्करी शिक्षण मिळू दिलें नाही. त्याचा परिणाम हा झाला कीं परवाच्या युद्धाच्या वेळीं घाईघाईनें पलटणी तयार करून रणभूमीवर पाठवाव्या लागल्या.

तरुण-तरी पण फ्रान्सच्या आणि मेसोपोटेमियाच्या रण-क्षेत्रावर हिंदी शिपायांनीं मोठी बहादुरी करून व्हिक्टोरिया क्रॉससारखे सन्मानाचे चांद आणि ब्रिटिश सेनापतीकडून प्रशंसेचे उद्गार मिळविले.

महात्मा-होय, तें खरें आहे. तथापि हे लढणारे हिंदी शिपाई सुशिक्षित नव्हते. त्यामुळें साम्राज्याभिमानासारख्या उच्च भावनांनीं त्यांचें अंतःकरण उचंबळलें नव्हतें. ते लढले ते केवळ ज्याची भाकरी खावी त्याची इमानानें चाकरी.

करावी येवढ्याच भावनेनें, तिला जर साम्राज्याभिमाना-
सारख्या उच्च भावनेची जोड मिळती तर याहूनहि अधिक
चांगली कामगिरी त्यांना बजावतां आली असती.

तरुण-आपण मूळचा स्वराज्याचा मुद्दा सोडून हें थोडें
विषयांतर केलें आहे. मलाहि या विषयासंबंधानें आपणांस फारसें
कांहीं विचारावयाचें उरलें नाहीं. तथापि एकच गोष्ट विचारतां.
ती ही कीं आमची स्वराज्याची मागणी सफळ केव्हां होईल ?

महात्मा-खरें पुसाल तर ब्रिटिश प्रजेपार्शी रडगाणें
गाइल्यानें स्वराज्य मिळणार नाहीं. त्या मागणीच्या पाठीशीं
हिंदी प्रजेचा नैतिक जोर पाहिजे. जेव्हां हिंदुस्थानांतले एकूण
एक लोक स्वराज्य म्हणजे काय तें जाणतील, व त्या संबं-
धाचीं आपापलीं कर्तव्यें निमूटपणें करूं लागतील, तेव्हां
स्वराज्य तुमच्या घरीं चालत येईल. हल्लीं ज्या त्या गोष्टी
साठीं सरकारच्या तोंडाकडे पाहण्याची खोड आम्हांला
लागली आहे ती वाईट आहे. आम्हांला करतां येण्यासारखीं
कामेंसुद्धां आम्ही सरकारवर सोंपवून स्वस्थ बसतो. आरोग्य,
शिक्षण, प्लेगक्यांपधी व्यवस्था, पंचायती, यासारख्या गोष्टींत
आम्हांला स्वतःला पुष्कळ करतां येण्यासारखें आहे. तें
जोंपर्यंत आम्ही करणार नाहीं, तोंपर्यंत स्वराज्यप्राप्तीचा काळ
दूर आहे असें म्हटलें पाहिजे. यदाकदाचित् अशा स्थिती-
तहि आम्हांस स्वराज्य मिळालें, तरी कर्तव्यजागृति झाल्या-
शिवाय तें टिकणार नाहीं हें खूप समजावें.

अध्याय चौथा.

हिंदु व मुसलमान.

तरुण-पुष्कळ इंग्रज लोक म्हणतात कीं जोंपर्यंत हिंदु-स्थानांत हिंदु व मुसलमान यांच्यासारख्या परम्परांशीं हाडवैर ठेवणाऱ्या जाति आहेत, तोंपर्यंत ह्या देशाचें एक राष्ट्र होणें शक्यच नाही. यावर आपण काय उत्तर देतां ?

महात्मा-हें सब झुट आहे. हिंदु व मुसलमान या दोघांचा धर्म निराळा आहे इतकेंच. हाडवैर तर आज मुळींच नाही व ज्या वेळीं हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या दोघांच्याहि हातांत स्वतंत्र सत्ता होती त्यावेळींहि नव्हतें. मुसलमानांच्या राज्यांत हिंदु व हिंदूंच्या राज्यांत मुसलमान सुखासमाधानानें नांदत; इतकेंच नाही, तर अधिकाराच्या मोठाल्या जागांवरहि नेमिले जात. इतिहास या गोष्टीला साक्षीदार आहे. काचित् एखादेवेळीं कांहीं माथेफिरुंनीं मारामान्या केल्या म्हणून त्या जातींमध्ये हाडवैर आहे असें कसें म्हणतां येईल? पुष्कळसे मुसलमान मूळचे हिंदुच आहेत. आपल्या व त्यांच्या अंगांत एकच रक्त खेळत आहे. धर्म बदलला म्हणून कांहीं ईश्वर बदलला नाही, देश बदलला नाही, मातृभूमिविरचें प्रेम, किंवा परस्पर-बंधुत्व नाहीसें झालें नाही. हिंदु व मुसलमान दोघे भाऊभाऊच आहेत. कांहीं वेळ ते भांडले तरी

पुनः एक होतील. काँग्रेसमध्ये मोठा भरणा हिंदूंचा आहे, आणि मॉस्लेम लीगमध्ये मगळे मुसलमान आहेत; पण राष्ट्रहिताच्या बाबतीत दोघांनीही सुज्ञपणा दाखवून एकमत केले की नाही? हिंदुस्थानच्या हितशत्रूंनी त्यांच्या मधल्या किरकोळ भांडणास ' हाडवैर ' असे नांव देऊन त्याचा उगाच मोठा वाऊ करून ठेविला आहे. हिंदु व मुसलमान एक झाले तर मोठा अनर्थ होईल अशी भीती त्यांना वाटत आहे ! हिंदु-मुसलमानांत जसे धार्मिक दुराग्रहाचे पडदे आहेत तसे शैव आणि वैष्णव, किंवा सुन्नी आणि शिया यांच्यासारख्या एकाच धर्मातल्या भिन्न भिन्न पंथांतहि असतात. निरनिराळे धर्म व पंथ हे एकाच ठिकाणी पोहोचण्याचे निरनिराळे मार्ग आहेत, अशी उदारपणाची दृष्टि ठेविली म्हणजे भांडणे व मारामाऱ्या होण्याचे कांहीं कारण नाही. तशी दृष्टि आपल्या लोकांत पूर्वी होती, म्हणून पूर्वीच्या काळी हिंदुमुसलमानांमध्ये भांडणे कधी झालीं नाहींत. नवीन आलेल्या माणसांचा समावेश बरोबरीच्या व बंधुत्वाच्या नात्याने आपणांत करून घेण्याचा गुण पूर्वी आपल्या देशांत होता; मध्यंतरी इंग्रजांचे आपल्यावर राज्य झाल्यानंतर कित्येक वर्षे तो लोपला होता. आतां पुनः तो स्थापित होत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे.

अध्याय पांचवा.

नेमस्त आणि जहाल.

तरुण—आपल्या देशांत राजकीय बाबतींत नेमस्त आणि जहाल असे दोन पक्ष आहेत. आपलीं मते या दोन्ही पक्षांच्या मतांहून कांहींशीं निराळींच दिसतात. तेव्हां आपण आपला एक स्वतंत्र तिसरा पक्ष स्थापन करणार आहां कीं काय ?

महात्मा—छे: छे: ! तुमचा हा तर्क चुकीचा आहे. माझ्या मनांत तसें कांहीं एक नाही. एकाच पक्षांतल्या सगळ्या लोकांचे विचार तरी कोठें सर्वांशीं सारखे असतात ? आणखी देशसेवा करणें हेंच ज्यांचें व्रत असेल त्याला पक्षाची तरी काय जरूरी आहे ? मी नेमस्त आणि जहाल या दोन्ही पक्षांची सेवा करूं इच्छितों. जेथें माझे व त्यांचे विचार जुळणार नाहींत, तेथें मी आपले विचार आदरपूर्वक त्यांचे पुढें मांडून सेवा करीत राहीन.

तरुण—दोन्ही पक्षाला तुम्ही कोणते हिताचे शब्द सांगाल ?

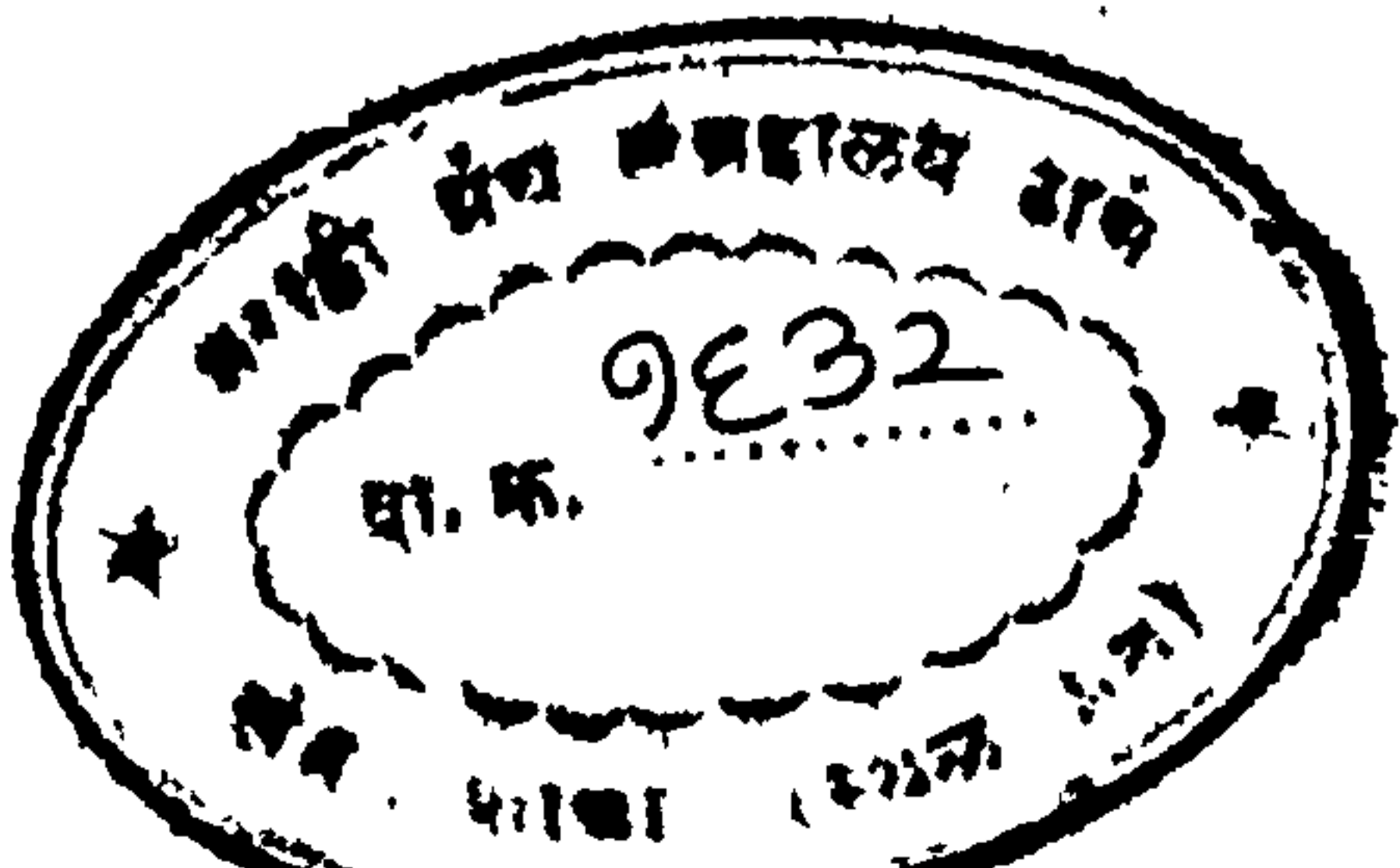
महात्मा—जहालांना मी असें म्हणें कीं ' मित्रांनो, हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळावें असें तुम्ही इच्छितां; पण ते तुमच्या मागण्यानें मिळेल असें मला वाटत नाही. ते ज्यानें

त्याने स्वतः प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. दुसऱ्याच्या देण्याने स्वराज्य मिळत नसतें; दुसरा देतो तें परराज्यच असतें. तुम्हीं उद्यां इंग्रजांना येथून हाकून लाविलें तरी त्याने आम्ही स्वराज्य प्राप्त करून घेतलें असें तुम्हांला म्हणतां यावयाचें नाहीं. खरें 'स्वराज्य' म्हणजे काय तें मी मघा सांगितलेंच आहे. तें स्वराज्य शस्त्रबळानें कधींच मिळत नाहीं. त्याला आत्मबळ लागतें. तेव्हां आत्मबळ तुम्हीं आम्हीं प्रथम संपादन केलें पाहिजे.'

नेमस्तांना मी म्हणेन कीं 'नुसते अर्ज आणि विनंत्या करणे हें मानहानि करणारें आहे. तें आपल्या हीनतेची कबूली देण्यासारखें आहे. ब्रिटिश अंमलावांचून आपलें चालावयाचें नाहीं असें म्हणणें म्हणजे परमेश्वराचें प्रभुत्व नाकबूल करणें होय. या जगांत परमेश्वराची तेवढी गोष्ट खरीज करून बाकी कोणाचें कोणावांचून अडून राहिलें आहे? शिवाय, ज्याला सामान्य व्यवहारज्ञान आहे असा मनुष्य देखील तुम्हांला असेंच सांगेल कीं तूर्त तरी इंग्रज लोकांनीं हिंदुस्थानांत असणें अवश्य आहे असें म्हटल्यानें इंग्रज लोक शेफारून जातील. आमची परस्परांशीं कलह करण्याकडे प्रवृत्तिच असली तर इंग्रजांच्या दबकावणीनें कांहीं वेळ ती दवून राहिल इतकेंच. पण संधी मिळाल्याबरोबर ती उचल खाईल. स्वतःच्या संरक्षणासाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहण्याची संवय लागल्यानें स्वतःच्या अंगांतली धमक मात्र

नाहीशी होते. कोणाचाहि—मग ते हिंदी राज्यकर्ते असोत, किंवा परकीय राज्यकर्ते असोत—जुलूम आपण आपल्यावर चालूं देणार नाही ही गोष्ट आपणास अजून शिकावयाची व दुसऱ्यांस शिकवावयाची आहे. ’

मी म्हणतो याप्रमाणें जर सगळ्या गोष्टी घडून आल्या तर नेमस्त आणि जहाल यांच्यामधला वादच तुटेल असें मला वाटतें. मग त्यांच्यांत परस्परांविषयीं मनांत शंका किंवा अविश्वास राहणार नाही.

अध्याय सहावा.

उन्नतीची गुरुकिल्ली.

तरुण—आतांपर्यंतच्या आपल्या भाषणाचा भावार्थ मी जो समजलों तो हा आहे कीं राजकीय उन्नति ही आपली आपणच करून घेतली पाहिजे.

महात्मा—राजकीयच कां? सगळ्याच उन्नतीची गुरुकिल्ली आपल्यापार्शी आहे; पण दिशाभूल झाल्यामुळें ती आपणाला दिसत नाहीं. ती शोधून काढण्याची दृष्टि यावी यासाठीच जनतेला शिक्षण पाहिजे, आणि तेंहि शुद्ध पाहिजे.

तरुण—शुद्ध शिक्षण हल्लींच्या शिक्षणाहून कांहीं निराळें आहे काय ?

महात्मा—होय. माझ्या मतें हल्लींची शिक्षणपद्धति फार अशुद्ध, अपुरी व दोषयुक्त आहे. मला या संबंधांत जो थोडासा अनुभव आला आहे त्यावरून हल्लींच्या शिक्षणांत मला पुढील दोष दिसतात—हल्लींची शिक्षणपद्धति आपल्या कुटुंबव्यवस्थेकडे लक्ष न देतां व पूर्वं संस्कृतीचा विचार न करतां राज्यकर्त्यांनीं आपल्या तात्पुरत्या सोयीकडे पाहून बनविली. इतिहास म्हणजे स्वदेशाभिमान शिकविण्याचें साधन, पण तो शालेंत शिकविल्या जाणाऱ्या इतिहासानें उत्पन्न होत नाहीं असा निदान माझा स्वतःचा तरी अनुभव आहे. तसेंच भूगोलाचें, आपल्या गांवाची ज्याला माहिती नसते

असा मुलगा इंग्लंडांतल्या कौटीजच्या नांवांची यादी घडा-
घड म्हणतो ! अंकगणितांत आपल्या जुन्या देशी रूढीला
फारच थोडा मान मिळाला आहे; शास्त्रीय विषयाचें शिक्षण
केवळ पुस्तकी अस्तें; त्या ज्ञानाचा व्यवहारांत प्रत्यक्ष हातानें
कांहीं उपयोग करून दाखविण्याचें सामर्थ्य मुळांत येत नाहीं;
आरोग्यशास्त्राचें शिक्षण बहुतेक नाहीं म्हटलें तरी चालेल;
उद्योगधंदा असा बहुधा कोणताच शिकविला जात नाहीं;
कृषिकर्माचें ज्ञान होत नाहीं; फुरसतीच्या वेळीं स्वतःच्या
उपयोगासाठीं तरी एखादें वस्त्र विणूं म्हणेल तर तेंहि कळत
नाहीं; क्षात्रकलेला अभ्यासक्रमांत स्थान नाहीं; संगीताचा
मागमूस नाहीं; देशी खेळांना जवळ जवळ हद्दपार केलें
आहे; सारांश, हल्लींच्या शिक्षणपद्धतीनें मनुष्य स्वतंत्र उद्यो-
गधंदा करण्यास असमर्थ, परावलंबी, स्वतःच्या देशाविषयीं
अज्ञानी आणि देशाभिमानशून्य असा मनुष्य होतो.

तरुण—शिक्षण सक्तीचें पाहिजे असें पुष्कळांचें मत आहे.
तुम्हांला कसें काय वाटतें ?

महात्मा—राष्ट्रावर कोणत्याहि गोष्टीची सक्ती नसावी या
मताचा मी आहे, मला वाटतें कीं एकदम लोकांवर सक्ती
न करतां प्रथम शिक्षण फुकट व ऐच्छिक करून प्रयोग
चालविणें हें हल्लींच्या काळीं लोकांना विशेष रुचेल. जोंप-
र्यंत आपण जो—हुकुमीच्या काळांतून निघालों नाहीं, तोंप-
र्यंत शिक्षणाबद्दल सक्ती करण्यानें नव्या भानगडी उपस्थित

होण्याचा व आपल्या कार्यांत विघ्न येण्याचा संभव आहे. मला स्वतःला निदान सक्तीच्या शिक्षणासंबंधानें प्रतिक्रूळ अनुभव आलेला आहे.

तरुण—आपल्या देशाला शिक्षणप्रसारावांचून तरणोपाय नाही. त्यांतच आपल्या उन्नतीची सारी गुरुकिल्ली आहे असें आपण मघाशीं सांगितलें; आणि सरकारी शाळांतली शिक्षणपद्धति कशी कुचकामाची आहे हेहि त्याबरोबर आपण स्पष्ट केले. मग आपणांला हितकर होईल अशा शिक्षणाचा प्रसार देशांत कसा होईल? तो कोण करील?

महात्मा—हे काम प्रथम लोकांनींच हातीं घेऊन प्रयोग करून पाहिले पाहिजेत, आणि ते यशस्वी ठरल्यावर त्या नमुन्याच्या शाळा काढा असें सरकारास सांगून त्यांना त्या काढावयास लाविलें पाहिजे. लोकांनीं नमुनेदार शाळा काढतांना भपकेबाज इमारती बांधण्याकडे निष्कारण पैसा खर्च करूं नये. जेथे सृष्टिसौंदर्याचा लाभ मिळेल, आरोग्याचें रक्षण होईल, व सुधारणेच्या मोहक नांवाखाली घडणाऱ्या तिरस्करणीय गोष्टींचा संसर्ग मुलांना लागणार नाही अशा ठिकाणीं सुशिक्षित, अनुभवी व नीतिमान् शिक्षकांचे हातीं शिक्षणाचें काम द्यावें. अशा शिक्षकांना दुप्पट पगार द्यावा लागला तरी हरकत नाही. त्यांनीं नुसतें प्राथमिक शिक्षण जरी निर्दोष रीतीनें तूर्त दिलें तरी त्यापासून महत्त्वाचें परिणाम घडून येतील.

तरुण-पण हें काम करावयाचें कोणीं ? आणि त्याला पैसा कोठून आणावयाचा ?

महात्मा-कोणीं म्हणजे ? आपल्या सुशिक्षितांनीं. आणि पैशाविषयीं म्हणाल तर तोहि लोकांनींच पुरविला पाहिजे. या कार्मीं अमेरिकेचा किता घेण्यासारखा आहे. तेथील शिक्षणसंस्था एका ट्रस्टच्या द्वारे चालतात. शिक्षणाचें देशोन्नतीच्या कार्मीं फार मोठें साह्य होतें हें जाणून अमेरिकन लक्ष्मीपुत्रांनीं लक्षावधि रुपयांच्या रकमा या ट्रस्टच्या स्वाधीन केल्या आहेत. या ट्रस्टनें पसंत केलेल्या पद्धतीनें चालणाऱ्या शिक्षणसंस्थांना या फंडांतून मदत होते. या शिक्षणसंस्था पुस्तकी ज्ञानच देणाऱ्या नसतात. त्या उद्योगधंद्यांचेंहि शिक्षण देतात. उदाहरणार्थ, अमेरिकन शेतकऱ्यांना शास्त्रीय पद्धतीचें कृषिकर्मविद्येचें शिक्षण देणाऱ्या संस्था आहेत. हिंदुस्थानच्या शेतकऱ्यांसाठीं अशा शाळा निघतील तर केवढें कार्य होईल ! सरकारानेंच प्रत्येक गोष्ट करण्याची अपेक्षा करित बसून शेवटीं कांहीं न घडण्यापेक्षां आमचे लोकांनीं स्वावलंबी होऊन अशा शिक्षणसंस्था आपल्या आपणच काढल्या पाहिजेत. धनिक लोकांनीं आपल्या द्रव्याचा कांहीं अश धर्मकृत्य म्हणून या कार्याला अर्पण केला पाहिजे. ज्यांच्यापार्शीं धन नाही पण विद्या आहे, त्यांनीं आपला काळ शिक्षणप्रसाराच्या कार्याला धर्मार्थ म्हणून-कर्तव्य समजून-दिला पाहिजे, आपल्या लोकांत अजून

दानधर्म करण्याविषयींची प्रवृत्ति जागृत आहे. तिचा ओघ हरप्रयत्नानें या कार्याकडे वळविण्याची जोराची खटपट केल्यास आपणांस यश येणार नाही असें मला वाटत नाही. एक शिक्षणप्रसाराचें कार्य झालें तर त्याच्या पोटीं अनेक कार्ये आपणास सत्वर साधतां येतील.

तरुण-पण धनिक लोक बहुधा शंकेखोर असतात. त्यांचें मन वळविण्याचें काम फार कठीण आहे. तें कसें व्हावें ?

महात्मा-होय. तुम्ही म्हणतां तें खरें आहे, आणि मला वाटतें त्यांचीं मनं शंकेखोर बनविल्याबद्दलची पुष्कळशी जबाबदारी आपल्यावरच येते. त्यांनीं अनेक वेळां पूर्वी आपल्या विश्वासावर मोठाल्या रकमा सत्कार्यासाठीं दिल्या आहेत. पण आपल्या हातून त्या विश्वासाचा दुरुपयोग घडला आहे. त्यामुळें अविश्वास उत्पन्न होऊन ते शंकेखोर बनले. यांत त्यांचेकडे काय दोष आहे ? तो अविश्वास आपण आपल्या तपश्चर्येच्या प्रभावानें दूर केला पाहिजे. आपण निःस्वार्थबुद्धीनें एकदम कार्याला लागलों, जेवढी अनुकूलता असेल तेवढ्यावरच कार्य आरंभून तें यशस्वी करून दाखविलें, तर हळू हळू त्यांचा विश्वास आपणांस पुनः संपादतां येईल. या कामासाठीं विशेषतः सुशिक्षित तरुणांनीं कंबर बांधली पाहिजे.

अध्याय सातवा.

विद्यार्थी आणि देशसेवा.

तरुण-शिक्षणचा प्रसार करण्याचें काम विशेषतः सुशिक्षित तरुणांनीं हातीं घ्यावें असें आपण नुकतेंच सांगितलें. या तरुणांत आपण कॉलेजांतले व हायस्कुलांतले विद्यार्थी यांची गणना कराल कीं नाहीं? म्हणजे त्यांनीं फावल्या वेळांत हें किंवा असलीं देशसेवेचीं दुसरीं कायें करावीं कीं नाहीं असा माझा प्रश्न आहे. याला आपण काय उत्तर देतां ?

महात्मा-जन्मभूमीचें ऋण फेडण्यासाठीं तिची सेवा करण्याची जबाबदारी जशी इतर प्रत्येक व्यक्तीवर आहे त्याप्रमाणें ती तरुण विद्यार्थीवर्गावरहि खास आहे. तेव्हां त्यांनीं देशसेवेचीं कायें करावीं कीं नाहीं असा प्रश्नच माझ्या मते उपस्थित होत नाही. त्यांनीं ती कोणत्या प्रकारें करावी असें विचारण्याचा तुमचा कदाचित् हेतु असेल.

तरुण-होय. हाच माझा हेतु आहे.

महात्मा-विद्यार्थ्यांनीं देशसेवा कशी करावी हा प्रश्न तुमच्याप्रमाणें पुष्कळजण विचारतात. त्याचा सरळ जवाब असा आहे कीं त्यांनीं उत्तम विद्या संपादन करावी; शिकत असतांना आरोग्याची जतन करावी; आणि संपादन केलेलें

विद्याधन वेळ आली म्हणजे देशसेवेच्या कार्मी खर्च करण्याची तयारी ठेवावी. मला वाटते यांत त्यांनी उत्तम देशसेवा केल्यासारखे होईल.

तरुण—विद्यार्थ्यांनी राजकीय चळवळीत पडावे की नाही?

महात्मा—वस्तुतः हा प्रश्न जसा सरळ आहे तसे त्याचे उत्तरहि सरळ आहे, व ते हरएक विचारी माणसाला सहज देतां येण्यासारखे आहे. पण आपल्या देशाच्या विचित्र परिस्थितीमुळे या प्रश्नाला नाजूक स्वरूप आले आहे. राजकीय क्षेत्रांत दोन भाग आहेत. एकांत केवळ शास्त्र येते; दुसऱ्यांत त्या शास्त्राचा व्यावहारिक उपयोग करून दाखविणे हा भाग येतो. व्यवहारांतल्या अडचणी व्यवहारांत प्रत्यक्ष पडल्यावर कळू लागतात. म्हणून तरुणांनी विद्यार्थिदशेत असेपर्यंत शास्त्रप्रदेशांत शिरावे, पण दुसऱ्या प्रदेशांत प्रवेश करण्यांत हानि आहे. राजकारणाचे शास्त्रज्ञान त्यांनी पुस्तकांतून मिळवावे; रिपोर्ट वारकाईने वाचावे व त्यावर मनन करावे. विद्यार्थ्यांनी येथपर्यंतच मजल मारावी, पुढे जाऊ नये, असे म्हणणारे कित्येक आहेत. मी त्यांतला नाही. मी म्हणतो की राष्ट्रीय सभेसारख्या प्रतिष्ठित व जबाबदार लोकनायकांनी भरविलेल्या राजकारणी सभेला जाण्याची व देशाच्या सद्यःस्थितीसंबंधाने सन्मान्य लोकनायकांच्या तोंडून प्रत्यक्ष माहिती ऐकण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळाली पाहिजे. हाहि शिक्षणाचाच एक महत्त्वाचा भाग आहे. राजकारणाचा वस्तु-

पाठ अशा सभांना जाण्यानेच मिळणार आहे. तो मिळण्याच्या मार्गात जर कांहीं प्रतिबंध होत असेल तर तो अवश्यमेव दूर झाला पाहिजे. असल्या सभांतून भाषणे करण्याची किंवा मत देण्याची परवानगी मात्र त्यांना देतां कामा नये. विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या अभ्यासांत व्यत्यय न येऊं देतां स्वयंसेवकाचें काम केलें तर हरकत नाही. त्याच्या योगानें त्यांना पुष्कळ लाभ होण्यासारखा आहे. देशांतले सन्मान्य पुढारी व लोकहिताला सर्वस्व अर्पण करणारे भारतमातेचे सत्पुत्र यांचीं चरित्रें प्रत्यक्ष अवलोकन करण्याची व त्यापासून बोध घेण्याची, त्यांच्याविषयीं आदर व्यक्त करण्याची व सेवा करण्याची संधी प्राप्त व्हावी अशी इच्छा कोणा हिंदी विद्यार्थ्यांच्या ठायीं नसेल ? ती नसली तर असले प्रसंग पाहिल्यावर ती उत्पन्न होईल. हाहि माझ्या मते एक लाभच आहे.

तरुण—मग विद्यार्थ्यांना राजकारणी सभांना जाण्याच्या विरुद्ध कित्येक चांगले शहाणे म्हणविणारे लोक कां बोलतात ?

महात्मा—त्याचें कारण मी असें समजतां कीं कित्येक राजकारणी सभांना जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून त्यांच्या कर्तव्याविषयींच्या नियमांचें उल्लंघन होतें. शिक्षण घेण्याच्या ऐवजीं ते तें लोकांना देऊं पाहतात; पक्षापक्षाच्या भानगडींत पडतात; तटस्थपणा राखीत नाहीत; पुढाऱ्यांच्या गुणदोषांची तुलना करण्याचें सामर्थ्य नसतां ती करतात; आणि मोठ्या

शरमेची गोष्ट ही कीं कोणत्याहि पक्षाच्या सन्मान्य पुढाऱ्यांच्या संबंधानें त्यांच्या मनांत पूज्यबुद्धि असावयास पाहिजे; पण तसें न होतां उलट अत्यंत अनादर किंवाहुना तिरस्कार याचें बीज ते अशा सभांतून आणतात. म्हणून त्या विरुद्ध बोलावें लागतें. पण योग्य प्रकारें मर्यादा पालन केल्यास विद्यार्थ्यांनीं राजकारणी सभांस जाण्यास कांहीं हरकत नाहीं असें ते लोकसुद्धां म्हणतील.

अध्याय आठवां.

प्रस्तुतचा युगधर्म.

तरुण—हल्लींच्या सुशिक्षित तरुणांत आपणांस कोणता ठळक दोष दिसतो ?

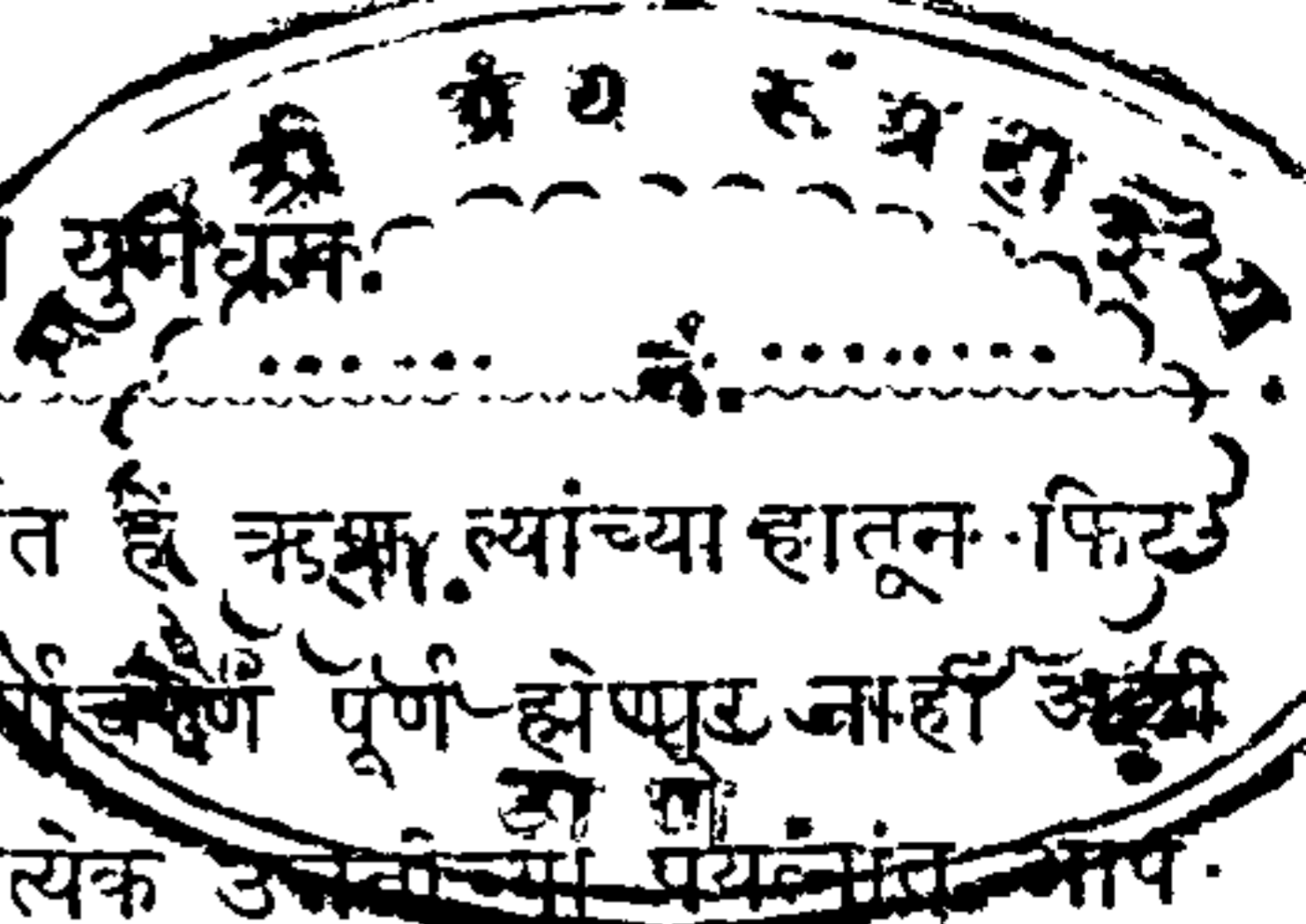
महात्मा—कोणालाहि त्याचे दोष दाखविलेले सहसा रुचत नाही. तथापि तुम्हीं विचारलेच तेव्हां स्पष्टपणे बोलल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाही. त्यांच्यांत मला पहिला मोठा दोष हा दिसतो कीं विद्या शिकावयाची ती युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा पास होऊन नांवापुढें पदव्या मिळविण्यास सांपडावें व मोठी सरकारी नोकरी मिळावी यासाठी, अशी समजूत अजून पुष्कळांची आहे. परीक्षा पास होण्यावर ते आपल्या आयुष्याची मुख्य मदर ठेवतात. पण ही गोष्ट ते ध्यानांत घेत नाहीत कीं राष्ट्राची इमारत कांहीं सरकारी नोकरीवर उभारावयाची नसते. सरकारी नोकरींत पैसा पुष्कळ मिळतो असेंहि नाही. सरकारी नोकरीपेक्षां खाजगी उद्योग—धंद्यांतच धनप्राप्ति अधिक हांते असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. मग या लोकांना त्या नोकरीचा येवढा मोह कां पडतो तें मला कळत नाही.

तरुण—पण सरकारी नोकरींत मोठी हुद्याची जागा मिळाली म्हणजे आराम मिळतो. खाजगी उद्योगधंदा करणाऱांना फार श्रम करावे लागतात.

महात्मा-मी विचारतो : की ज्यांना काम करावयाचा कंटाळा आहे त्यांना फुकट दुसऱ्याच्या श्रमाचें खाण्याचा तरी कसा हक्क पोचतो ? काम हेंच मनुष्याचें जीवन आहे. कामाचा कंटाळा करणें म्हणजे जीवनाचा कंटाळा करण्यासारखें आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, पोटासाठी कष्ट करून पैसा मिळविणें हें काम अशिक्षित लोकहि आनंदानें करतात. सुशिक्षित म्हणविणाराला तें सुद्धां करण्याचा कंटाळा वाटणें ही केवढी शरमेची गोष्ट आहे ! खरें म्हटलें तर त्यांनीं आपल्या विद्येला देशसेवेचें व परोपकाराचें साधन समजलें पाहिजे, आणि स्वतः शारीरिक मेहनत करून आपली उपजीविका करण्याचें उदाहरण घालून दिलें पाहिजे. पोटासाठी श्रम करण्यास पुष्कळ सुशिक्षितांना लाज वाटते. शारीरिक श्रमांत हलकेपणा आहे अशी त्यांची समजूत झालेली आहे. पण हा त्यांचा केवढा भ्रम आहे ! स्वतःच्या श्रमावर स्वतःची उपजीविका चालविणें यांत कसली लाज किंवा हलकेपणा आला आहे ? हलकेपणा व लाज ही खरोखर ऐदीपणांत, आयतेखाऊपणांत व अप्रामाणिकपणाचे उद्योग करण्यांत वाटली पाहिजे. मजूरलोक या संबंधांत सुशिक्षितांचे आदर्श म्हटले पाहिजेत. त्यांचा किता सुशिक्षितांनीं वळविला पाहिजे, आणि शारीरिक श्रमावर निर्वाह चालवून आपल्या बुद्धीचा व विद्येचा फायदा जनसेवेच्या रूपानें देशाला दिला पाहिजे. कारण, निरपेक्ष देशसेवा हा प्रस्तुत काळाचा युगधर्म आहे. तो धर्म ते पाळतील तर त्यांच्यावरचें देशाचें ऋण अंशतः तरी

८ वा.]

प्रस्तुतचा युनिवर्सिटी.

त्यांच्या हातून फिटेल. जोंपयंत हें ऋक्ष. त्यांच्या हातून फिटु
णार नाही, तोंपयंत त्यांचें धर्माचें पूर्ण होणार जाहीं अशी
माझी समजूत आहे. आज प्रत्येक उन्नतीच्या पयल्यांत आप
णांस यावें तसें यश येत नाही याचें कारण देशसेवेला ज्यांनीं
आपलें आयुष्य, बुद्धि, उत्साह व शक्ति अर्पण केली आहे
अशा निरपेक्ष सेवकांची वाण हें आहे. सध्या आपले पुढें
कामांचे डोंगर उभे आहेत; पण काम करणारेच नाहीत.
लोकांत शिक्षणाचा प्रसार करण्यास माणसें पाहिजेत;
देशस्थितीविषयीची माहिती गोळा करून लोकांना ती
सुलभ करून देणारीं माणसें पाहिजेत; लोकांत जागृते उत्पन्न
करण्यासाठीं वक्ते, हरिदास, पुराणिक यांची जरूरी आहे;
दुष्काळासारख्या आपत्तीचे प्रसंगी लोकांच्या अडचणी व
दुःखें निर्भीडपणें सरकारापुढें मांडणारे व लोकांना साह्य
करणारे स्त्रीपुरुष पाहिजेत. प्रत्येक कामांत निरपेक्ष व झटून
कळकळीनें कामें करणारांवांचून नडत आहे. ही अडचण
दूर करण्यासाठीं तरुणांनीं पुढें यावयास पाहिजे. असे लोक
पुढें आल्यावांचून आपला देश वर डोकें काढणार नाही.
हें घडेपयंत आपला देश उन्नतीच्या मार्गाला लागला आहे
असें सुद्धां म्हणण्यास मी तयार नाहीं. आपलें घर, आपला
संसार, आरली बायको व मुलें येवढींच काय तीं आपलीं,
बाकीचे आपले कोणी नाहीत, व त्यांचें आपण कांहीं लागत
नाहीं, अशी संकुचित बुद्धि जोंपयंत आमच्या तरुणांच्या
ठायीं राहिल तोंपयंत देशाच्या उन्नतीची आशा करणें व्यर्थ

आहे अशी माझी समजूत आहे. पण या बाबतीत अगदी निराश होण्याचें कारण मला दिसत नाहीं. सुदैवानें अशी मंडळी जागजागी तयार होत आहे या गोष्टीचें प्रत्यक्ष प्रमाण पुण्याची डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, गोखल्यांची सर्व्हिटस ऑफ इंडिया सोसायटी, आर्यसमाजाच्या गुरुकुल संस्था वगैरे संस्था होत. अशा संस्थांची संख्या फार अल्प आहे. पण ती वाढण्याची चिन्हें दिसत आहेत ही मोठी समाधानाची गोष्ट मी समजतो, आणि त्यामुळे हिंदुस्थानाच्या भाग्यसूर्याचा उदय लवकरच होणार आहे अशी आशा मला वाटत आहे.

अध्याय नववा.

धर्म आणि धर्मशिक्षण.

तरुण—शिक्षणासंबंधानें आपलें नुकतेंच बोलणें झालें, त्यांत धार्मिक शिक्षणाचा उल्लेख कोठें आला नाहीं. त्यावरून आपणाला धर्माचें विशेष महत्त्व वाटत नसावें अशी माझी समजूत झाली आहे. ही समजूत खरी आहे काय ?

महात्मा—धार्मिक शिक्षणाबद्दलचा उल्लेख नजरचुकीनें राहून गेला असला पाहिजे. धर्माचें महत्त्व मला विशेषसे वाटत नाहीं ही तुमची समजूत अगदी चुकीची आहे. माझें तर स्पष्ट असें मत आहे कीं आपल्या प्रत्येक चळवळीला—माणसाच्या प्रत्येक कृत्याला—धर्माचें अधिष्ठान अवश्य पाहिजे. धर्माच्या तात्त्विक बाजूकडेसच पाहणाऱ्यांची संख्या आपल्या देशांत मोठी आहे. पण तात्त्विक बाजूनें हि देशहिताच्या दृष्टीनें तिची व्यावहारिक बाजूच अधिक महत्त्वाची आहे. म्हणून तिच्यासंबंधानें चार शब्द तुम्हांला सांगावेसे वाटतात. मोक्षप्राप्ति हें धार्मिक आचरणाचें ध्येय आहे. अंगाला राख फासून व संसाराचा त्याग करूनच तें ध्येय प्राप्त करून घेतां येतें अशी कित्येकांची समजूत आहे. पण माझी समजूत तशी नाहीं. प्रपंचांतलीं आपलीं कर्तव्ये नीटपणें बजावून व जीवनाचा पूर्ण अनुभव घेऊनच मोक्ष मिळविणें शक्य व इष्ट

आहे असें मला वाटते. मात्र संसाराचा पूर्ण अनुभव घेणें याचा अर्थ कित्येक आधुनिक लोक करतात त्याप्रमाणें येथील भोग भोगणें असा मी करीत नाहीं. सर्व बाबतींत जागरूकपणानें इंद्रियनिग्रह करून व संयम पाळून भूतमात्राविषयींचें आपलें कर्तव्य पार पाडणें हा मोक्षप्राप्तीचा खरा मार्ग आहे असें मी समजतो. आपला देश एके काळीं धर्मोन्नतीसाठीं साऱ्या जगांत प्रसिद्ध होता. सत्य, अहिंसा, अस्तेय, आणि अपरिग्रह हीं धर्मतत्त्वे प्रत्येक व्यक्तीच्या आचरणांत होती. या तत्त्वांच्या पायावर समाजाचा सगळा व्यवहार चालला पाहिजे. तो चालत नाहीं यामुळे आपण दुःखपरंपरा भोगीत आहों. आपला समाज धर्मच्युत झाला आहे हेंच त्याच्या अवनतीचें कारण आहे. जेथें धर्म नाहीं तेथें विद्या नाहीं, लक्ष्मी नाहीं, आरोग्य नाहीं; धर्मरहित स्थितींत सर्वत्र शुष्कता व शून्यताच रहावयाची. म्हणून धर्म हा जसा प्रत्येक व्यक्तीनें आपल्या प्रपंचांतल्या आचरणांत पाळणें अवश्य आहे, तसा समाजानें राष्ट्रीय प्रपंचांतहि पाळणें अवश्य आहे. त्याशिवाय त्या समाजाचें शाश्वत कल्याण कधीं होणार नाहीं. सर्व पुरुषार्थांच्या आणि राष्ट्रकार्यांच्या मुळाशीं असलेल्या धर्माला सध्याच्या शिक्षणपद्धतींत योग्य स्थान मिळू नये यासारखी हानिकारक गोष्ट माझ्या मते दुसरी कोणतीहि नाही. धर्माविषयीं सध्याच्या तरुण मंडळींत जें औदासीन्य दिसत आहे, त्यामुळेच त्यांच्या आचरणांत स्थैर्य आढळत नाही. धर्माचें ज्ञान असल्याशिवाय माणसाला निर्दोष व

शुद्ध आनंद अनुभवतां येत नाही. तो आनंद अनुभवण्यासाठी प्रत्येक माणसानें काहीं शास्त्रपठन व त्यावर विचार नित्य नेमानें थोडा वेळ तरी केला पाहिजे. त्याच्या योगानें बावरलेल्या मनाला स्थिरता व शांति येऊन आनंदाची प्राप्ति होते. नुसता विचारहि उपयोगीं नाही. त्या विचाराप्रमाणें आचारहि ठेविला पाहिजे. सकाळीं उठून विड्या 'फुकल्यानें किंवा गप्पा झोडल्यानें स्वतःचें किंवा दुसऱ्याचें कल्याण होऊं शकत नाही. नझीर कवीनें म्हटलें आहे कीं ' चिमणी सुद्धां चिंव चिंव करून सकाळ संध्याकाळ खुदाचें नांव घेत असते. पण आपण मात्र पाय लांब करून निजून राहतों. ' वाटेल त्या उपायानें पण प्रत्येक विद्यार्थ्यानें धर्मशिक्षण मिळविलेंच पाहिजे. शाळेंत धर्मशिक्षण देवोत न देवोत, स्वतःच्या प्रयत्नानें ज्यानें त्यानें आपल्या शिक्षणांतली ही उणीव पुरी करून घेतली पाहिजे. फार राहिलें, पण तुळसीदासजीचें रामायण व श्रीमद्भगवद्गीता यांचें तरी नित्य नेमानें पठन ठेवावें, त्यावर थोडा वेळ तरी शांत चित्तानें मनन करावें, आणि त्यांतला उपदेश आपल्या आचरणांत आणण्याचा यत्न करावा. तुमच्यापाशीं मानसरूनी कोहिनूर हिरा आहे. त्यावर मळ साचूं देऊं नका. वरील ग्रंथांच्या वाचनानें व मननानें त्यावरचा मळ रोजच्या रोज झाडीत चला. प्रत्येक धर्मांत अशा तऱ्हेचें उत्तम धर्मपर व नीतिपर शिक्षण देणारे ग्रंथ आहेत. सर्वांविषयीं आदरशुद्धि ठेवा. हिंदूनीं व मुसलमानांनीं परस्परान्चे धर्मग्रंथ आदरपूर्वक व भक्तिभावानें

वाचिलं पाहिजेत. त्याच्या योगानें परस्परांच्या धर्मातल्या गुणांची किंमत ओळखतां येऊं लागून परस्परांमधील बंधु-भाव दृढ होण्यास त्याची उत्कृष्ट मदत होईल. मी पुनः पुनः सांगतां कीं धर्म ही केवळ शोभची अथवा लोकांना दाख-विण्यासाठीं काचेच्या कपाटांत नीट व्यवस्थेनें मांडून ठेव-ण्यासारखी वस्तु नाहीं. जे आपले धार्मिक विचार अशा रीतीनें केवळ बोलण्यांत दाखवात असतील, व आचरणांत ते प्रकट होत नसतील, ते माझ्या मतें केवळ दांभिक होत. त्यांचें आचरण खरें धर्माचरण नव्हे. धर्मविचार नित्याच्या आचरणांत उतरले पाहिजेत. आपला सगळा व्यवहार धर्म-मय झाला पाहिजे. राजकारणासारख्या महत्त्वाच्या बाबतींत तर ही गोष्ट विशेषतः ध्यानांत ठेविली पाहिजे.

अध्याय दहावा.

पाश्चात्य सुधारणा.

तरुण-विद्यार्थ्यांत व तरुणांत धर्माविपर्यांची आस्था वाढली पाहिजे असं आपण नुकतेंच सांगितलें. पण या धार्मिकतेच्या पार्यां हिंदुस्थानानें आपला सर्वस्वीं नाश करून घेतला आहे; या धर्माच्या पार्यां आपापसांत मारामान्या व दंगे होऊन क्वचित् प्रसंगीं रक्तपात सुद्धां झालेला आहे; या आमच्या धार्मिकतेमुळेंच उद्योगाविपर्यां पराङ्मुक्ता, आणि आळशी होऊन वसण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति झाली आहे व त्यामुळें औद्योगिक अवनतीच्या तळाशीं आम्ही जात चाललों आहों. तेव्हां तुमच्या आतांच्या उपदेशानें मागच्या काळांत घडलेली चूक दुरुस्त न होतां उलट ती अधिक दृढच होईल याची वाट काय ?

महात्मा-तुमच्यासारख्या सुशिक्षितांच्या मनांत धर्माचें खरें स्वरूप व दांभिकता, धर्मश्रद्धा आणि धर्मवेड इ० गोष्टींचा घोटाळा झालेला आहे हे पाहून मला फार दुःख वाटतें. अहो, तुम्ही जे दुष्परिणाम सांगितले ते धार्मिकता वाढल्यामुळें घडलेले नव्हेत; तर उलट धर्माविपर्यांच्या अज्ञानाचे ते परिणाम आहेत. धर्म कांहीं तुम्हांला दुसन्याचें लुबाडण्याला किंवा त्यांचीं डोकीं फोडण्याला सांगत नाही. दांभिक

भौदू, दुसऱ्याच्या पैशांवर स्वतःची चंगळ चालविणारे ऐदी, आणि भोळ्याभावड्यांना फसवून स्वतःची तुंबडी भरणारे लबाड लोक प्रत्येक धर्मात आहेत. म्हणून धर्मांमुळे असे प्रकार घडतात असे म्हणतां येत नाही. धर्म कशाला म्हणतात, खऱ्या धर्माचे लक्षण काय, त्याचे ध्येय कोणते इ० गोष्टींविषयी लोकांत जितके अज्ञान ज्यास्त माजून राहिल तितक्या प्रमाणाने या गोष्टींना उत्तेजन मिळेल. म्हणून हे अज्ञान अगोदर दूर करून खरी धार्मिकता वाढविली पाहिजे असे मी म्हणतो.

तरुण—यापेक्षां सुधारणेचा प्रसार जसजसा होईल तस-तसे हे दुष्परिणाम कमी कमी होत जातील असे म्हणणे अधिक सयुक्तिक होणार नाही काय ?

महात्मा—तुम्ही जिला 'सुधारणा' समजतां ती खरी सुधारणा नसून नुसते इंद्रजाल आहे; आणि खरे पुसाल तर धर्मभोळेपणा एकवार पत्करेल, पण ही सर्वभक्षक घातकी सुधारणा नको असे मी तरी निदान म्हणेन. ही सुधारणा म्हणजे नुसती जिवंत आग आहे. हिच्या ज्वाळेत अशी कांहीं जादू भरलेली आहे की आमचे लोक पतंगासारखे तिने आपोआप आकर्षिले जाऊन तीत स्वेच्छेने उड्या टाकीत आहेत!

तरुण—सुधारणेविषयीं आपले हे मत इतर लोकांच्या मताहून फार निराळे दिसते. तेव्हां ते विस्तारपूर्वक ऐकण्याची मला इच्छा आहे.

महाना-प्रथम पाश्चात्य लोक जिला सुधारणा समज-
 तात व जिचे अनुकरण आपल्या देशांत मोठ्या प्रमाणावर
 सध्या चालले आहे तिची लक्षणे काय आहेत ते पाहूं. तिचे
 पहिले लक्षण हे आहे कीं मनुष्ये विषयांच्या सुखोपभोगांत
 जीवनाचे सार्थक व पुरुषार्थ मानितात. चांगल्या भपकेबाज
 व टोलेजंग वाड्यांतून राहणें, चांगल्या उंची कपड्यांनीं
 सर्व अंग आच्छादणें, पायांत जोडे घालणें, निरनिराळ्या
 प्रकारच्या बंदुका वगैरे शस्त्रां वापरतां येणें, स्वतः जमी-
 नीची मशागत करण्याऐवजीं यंत्रांकडून तिची कामें करवून
 घेणें, पुष्कळ पैसा जमविणें, वगैरे गोष्टी सुधारणेचीं चिन्हे
 समजली जातात. तसेंच छापखान्यांतून भराभर पुस्तके
 छापून काढणें, आगगाडीनें शेंकडों कोसांची मजल एका
 दिवसांत करतां येणें, बटन दाबल्याबरोबर आपणास हव्या
 त्या वस्तु जागचे जागीं स्वतःस हातपाय न हालवावे लागतां
 प्राप्त होणें हींहि सुधारणेचीं चिन्हे होत. पूर्वीं मोकळ्या
 हवेंत झेलेल तेवढें काम लोक स्वतंत्रपणें करीत; आतां
 हजारों मजूर कारखान्यांतून आणि खार्णींतून एकत्र कामें
 करतात; त्यामुळें त्यांची प्रकृति बिघडते; त्यांचे हाल कुत्रा
 खात नाहीं; आणि त्यांच्या श्रमावर कारखानदार मात्र गवर
 होतात. पूर्वीं माणसांना मारहाण करून गुलाम बनवीत;
 आतां पैशाची व उपभोगाची लालूच दाखवून त्यांना गुलाम
 बनाविण्यांत येतें. इकडे डाक्टरांची व दवाखान्यांची संख्या
 वाढत आहे, तर तिच्याबरोबर पूर्वीं ज्यांचीं नांवे सुद्धां कधीं
 कोणी ऐकिलीं नव्हतीं अशा नव्या नव्या रोगांचीहि संख्या

झपाट्याने वाढत आहे. हे हि सुधारणेचेच चिन्ह ! पूर्वी लोकांचा आहार नियमित प्रमाणांत व नियमित वेळीं होत असे; आतां दोन दोन तासांनीं कांहीं तरी खायला प्यायला मिळाले नाही तर कसेसेच होतें ! अशी या पाश्चात्य सुधारणेची अनेक लक्षणे सांगतां येतील. या सुधारणेंत धर्माला व नीतीला खरोखर वाव नाही. धर्माचे अवडंबर व नीतिमत्तेच्या थापा हव्या तेवढ्या माराव्या ! शारीरिक सुखाकडे सच सगळे लक्ष. त्याचाच शोध सारखा चालला आहे. पण खरें सुख अद्याप हातीं लागत नाही. ही सुधारणा म्हणजे मूर्तिमंत अधर्म व अनीति होय. पण युरोपांतल्या लोकांना या सुधारणेनें अगदीं वेड लाविले आहे. तिच्यामुळे लोकांच्या अंगांतली खरी ताकद नष्ट झाली, म्हणून ती टिकविण्यासाठीं ते लोक निशाबाजी करतात. गृहिणीचे खरें स्वराज्य म्हणजे गृह हे असावयास पाहिजे. पण नुसत्या इंग्लंडांतच चाळीस लक्ष अनाथ अबलांना पोटासाठीं गाढवाप्रमाणें घराबाहेर रावावे लागत आहे ! या सुधारणाबाईचा प्रभाव किती वर्णावा ! आपल्या हिंदुधर्मानें ज्याला कलिकाल किंवा महंमद पैगंबरानें सैतानाचें राज्य म्हटलें आहे ती हीच सुधारणा होय. या सुधारणेची घाण सगळ्या युरोपियन राष्ट्रांत पसरली आहे आणि शब्दांनीं वर्णन करण्यास अशक्य अशी हानि करित आहे. आपण तिच्यापासून दूर राहून स्वतःचा बचाव केला नाही, तर लवकरच मोठा कठीण प्रसंग येऊन गुदरेल यांत मला विलकुल शंका वाटत नाही.

अध्याय अकरावा.

पाश्चात्य सुधारणेचे दुष्परिणाम.

तरुण-पण पाश्चात्य सुधारणेंत असें काय आहे कीं त्या-
मुळें तिचे असे दुष्परिणाम व्हावेत ?

महात्मा-त्या सुधारणेच्या मुळार्शां सुखोपभोगाची आ-
कांक्षा ही गोष्ट आहे. सुखप्रातीला धनसंचय हवा अशी
पाश्चात्य लोकांची समजूत झाली आहे आणि तो धनसंचय
करण्यासाठीं यंत्रें आणि कारखाने तिकडे भराभर निघत
आहेत. हीं यंत्रें नसतीं तर त्या आकांक्षेला कांहीं आळा बसला
असता; पण यंत्रांमुळें ती चाढत गेली. या यंत्रांचा प्रसार
हिंदुस्थानांत सुरू होतांच ती राक्षसी सुधारणा इकडे आली व
इकडेहि तिनें तोच अनर्थ मांडिला आहे. यंत्रांनीं इकडे नीति-
भ्रष्टता आणिली आहे. गिरण्यांतून काम करणारांची नीति-
मत्ता कशी असते तें त्यांनाच विचारावें. अशा अनीतीच्या
प्रसाराला मदत करून त्यावर श्रीमंत होणाऱ्या कारखान-
दारांची नीतिमत्ताहि तशीच असावयाची ! आमच्या देशांत
यंत्रें येण्याच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत पुष्कळ चांगले कारागीर
होते. पण आतां त्या कारागिरीचा जवळ जवळ लोप झाला
आहे, आणि ते लोक उपाशी मरत आहेत. हें सगळें पाप
कारखानदारांच्या मार्शीं घसेल; चुकणार नाही.

तरुण—एकूण म्यांचेस्टरनें आमचा पैसा काढून नेऊन आम्हांला दरिद्री केलें; हिंदी कारागिरांचा धंदा बसवून त्यांना भिकेला लाविलें; आणि आपल्या लोकांत नीतिभ्रष्ट-तेचा शिरकाव करून दिला, असें आपलें म्हणणें दिसतें.

महात्मा—होय, असें आहे खरें. पण मी त्याबद्दल म्यांचेस्टरला दोष देण्याला तयार नाहीं. हा सगळा आमचाच दोष आहे. आम्ही विलायती कापड वापरूं लागलों म्हणून ते लोक तें विणून इकडे पाठवूं लागले. आम्ही लोकांनीं विलायतचीं यंत्रें इकडे आणून इकडे गिरण्या घातल्या नसत्या तर हा अनर्थ आम्हांला इतका लवकर बाधला नसता.

तरुण—असलेल्या गिरण्या काढून टाकाव्या असें आपण म्हणतां काय ?

महात्मा—तसें करतां आलें असतें तर मी तसेंहि म्हटलें असतें. पण आतां काय त्याचें ? त्या आतां स्थायी झाल्या आहेत. गिरणीवाल्यांना द्रव्यलोभानें पूर्णपणें अंध केलें आहे. गिरण्या काढून टाका म्हटल्यानें ते थोडेच तुमचें ऐकणार आहेत ! आतां निदान गिरण्यांच्या संबंधाचें साहस वाढवूं तरी नका येवढीच विनंति फार तर त्यांना आपण करूं शकूं. त्यांनीं देशहिताकडे दृष्टि देऊन स्वतःचा द्रव्यलोभ कमी केला आणि आपली विनंति ऐकली तर त्यांची भलाई म्हणावयाची !

तरुण—पण गिरण्यांतल्या यंत्रांसारख्या दुसऱ्या आणखी पुष्कळ गोष्टी आपल्या देशांत आल्या आहेत. त्यांनीं हि हिंदु-

स्थानचें असेंच नुकसान केलें आहे असें तुम्हांस वाटतें काय? उदाहरणार्थ, आगगाड्या व्या. आगगाड्यांमुळें दूरचा प्रवास देखील किती लवकर व सुखानें करतां येतो ! त्यांना तरी तुम्ही चांगलें म्हणाल कीं नाहीं ?

महात्मा—आगगाड्या तर आमच्या देशाच्या एकंदर नाशाच्या मुळाशी आहेत. आगगाड्या नसत्या तर यंत्रांचा फैलाव आमच्या देशांत झाला नसता. आगगाड्या नसत्या तर प्रवास करणारीं माणसें थोडकीं निघून संसर्गानें प्लेगचा प्रसार देशभर झाला नसता. आगगाड्यांमुळेंच दुष्काळ वारं-वार पडूं लागले आहेत. कारण, त्यामुळें इकडचें धान्य तिकडे नेण्याची सोय झाली आहे. आगगाड्यांमुळें माणसांमध्ये दुष्टपणा व हलकटपणा वाढला आहे.

तरुण—पण आगगाड्यांमुळें निरनिराळ्या प्रांतांतल्या लोकांमध्ये परिचय वाढून एकराष्ट्रीयत्व घडून येण्यास मोठी मदत झाली आहे हें आपल्या लक्षांत कसें येत नाहीं ?

महात्मा—हिंदुस्थानांत आगगाड्या होण्यापूर्वीं एकराष्ट्रीयत्वाची भावना नव्हती ही तुमची समजूत मुळांतच चुकलेली आहे. पंजाब, बंगाल, महाराष्ट्र, गुजराथ, कर्नाटक, वगैरे सगळ्या प्रांतांतून लोकांची राहणी व विचार पूर्वींच्या काळीं सारखे होते. आगगाड्या नव्हत्या त्यावेळीं आपले पुढारी पायांनीं किंवा बैलगाडीनें तीर्थयात्रांच्या निमित्तानें काशीपासून रामेश्वरापर्यंत व जगन्नाथापासून द्वारकेपर्यंत फिरत

असत, परस्परांच्या भाषा परस्पर शिकत असत व परस्परांची माहिती त्यांच्यांत राहून करून घेत. हे इतके सायास ते कशासाठी करीत असं तुम्हांला वाटतं? ईश्वरभजन त्यांना घरीं बसून करतां आलें नसतं काय? परमेश्वर 'जलस्थलव्यापुनि दशांगुलें उरला' आहे हें जर त्यांना ठाऊक होतं, तर त्यांना इतक्या कष्टमय यात्रा करून काय मिळवावयाचें होतं? या यात्रांची कल्पना आपल्या पूर्वजांनीं फार दूरदृष्टीनें—एकराष्ट्रीयत्व उत्पन्न करण्यासाठींच—काढली, व हिंदुस्थानच्या चारी दिशांना चार धाम स्थापन केले. या यात्रांच्या निमित्तानें त्यांनीं लोकांना परप्रांतांतल्या लोकांशीं मिसळवयास लावून त्यांचा एक जीव केला. आगगाड्यांनीं एकराष्ट्रीयत्व उत्पन्न केलें नाहीं; तें अगोदरचेंच आमच्यांत होतें. आगगाड्यांनीं जर कांहीं केलें असेल तर नुकसानच केलें आहे.

तरुण—आगगाड्यांनीं आपल्या देशाचें नुकसान केलें आहे असं जर आपणास मनापासून प्रामाणिकपणानें वाटत आहे, तर आपण आगगाडीनें कां प्रवास करतां?

महात्मा—तुमचा प्रश्न अगदीं बरोबर आहे. ती माझी चूक आहे हें मी कबूल करतां. पण मी तरी तुमच्यांतलाच एक पाश्चात्य सुधारणेच्या या वेडगळ धावपळीत राहणारा मनुष्य आहे. माझी शक्ति मर्यादित आहे; मनाचा दुबळेपणाहि सर्वस्वी गेलेला नाहीं. यामुळे हा कलंक नाइलाजास्तव मला पतकरावा लागत आहे. मी जेव्हां जेव्हां आग-

गाडीत बसतो, तेव्हां तेव्हां माझे मन मला खाते आणि तू सत्य मार्गापासून चळत आहेस असे सांगितल्यावांचून ते राहत नाही. नाइलाजास्तव अशा पुष्कळ गोष्टी तुम्हां-आम्हांला कराव्या लागतात व लागतील. पण त्या चांगल्या नाहीत येवढे तरी मनाने निश्चित केलेले असणे बरे.

तरुण—नुसत्या कापडाच्या गिरण्या व आगगाड्यायांच्या विषयांचे आपला असा प्रतिकूल ग्रह झालेला आहे की सामान्यत्वे करून सर्वच यंत्रे नाशकारक आहेत असे आपले म्हणणे आहे?

महात्मा—सगळ्याच यंत्रांसंबंधाने माझे असे मत आहे. यंत्रांच्या ठायी उपयुक्त असा एकहि गुण मला आढळत नाही; अवगुणासंबंधाने मात्र एखादा ग्रंथ लिहितां येईल इतकी त्यांची सख्या मोठी आहे.

तरुण—हे मत जरा चमत्कारिकच नव्हे काय? छापण्याच्या यंत्राने ज्ञानाचा प्रसार किती झपाट्याने करतां येतो ते आपण पाहतोच. फार कशाला? आपल्या निरनिराळ्या विषयांवरील मतांचा प्रसार सर्वत्र होऊन लोकांचे डोळे उघडावे अशी आपली इच्छा स्वाभाविकच असणार. आपल्या या मतांचे संकलन करून 'गांधी-गीता' या नावाने एखाद्याने पुस्तक छापिले तर आपल्या दृष्टीने चांगल्या अशा ज्ञानाचा प्रसार सत्वर देशभर होईल की नाही?

महात्मा—छापण्याच्या यंत्राने चांगल्या ज्ञानाच्या प्रसाराला थोडीशी मदत केली असली तर असंख्य घाणेरड्या

पुस्तकांच्या प्रकाशनानें समाजांत अनीतीचा व कुविचारांचा प्रसार किती तरी पटीनें ज्यास्त केलेला आहे! आणि छापलेलीं पुस्तके वाचणारे तरी कोण असतात? यंत्रांच्या जाळ्यांत अगोदरच गुरफटले गेलेलेच सगळे वाचक असणार.

तरुण-पाश्चात्य सुधारणा, यंत्रें, आगगाड्या वगैरेसंबंधाचें आपलें हें मत खरोखर विचार करण्यासारखें आहे असें मलाहि आतां वाटूं लागलें आहे. आतांपर्यंत जो उठला तो या गोष्टींची तारीफच करीत गेला. यामुळें या विषयासंबंधानें एकतर्फी विचार लहानपणापासून आमच्या डोक्यांत भरले आहेत. आपण आतां दुसरी बाजू मांडली, त्यावरून या बाबतींत आमच्या सुशिक्षितांनीं यापुढें तरी केवळ गतानुगतिकत्व न पतकरतां स्वतंत्रपणानें विचार करण्यास शिकलें पाहिजे अशी माझ्या मनाची खात्री झाली आहे. आपण मला ही नवी दृष्टि दिली याबद्दल मी आपले किती उपकार मानावे तें मला कळत नाहीं.

अध्याय बारावा.

भारतीय सुधारणा.

तरुण—जिने सध्याच्या काळीं अर्धे अधिक जग पादाक्रांत केलें आहे त्या पाश्चात्य सुधारणेला आपण अगदीं टाकाऊ व हानिकारक ठरविली. मग आतां सुधारणा ती कशाला म्हणावयाचें ?

महात्मा—जिच्या योगानें मनुष्याला आपली कर्तव्ये व जावण्याचा मार्ग सुलभ होतो तिचें नांव सुधारणा. कर्तव्यपालन म्हणजे नीतियुक्त आचरण, अर्थात् मनाचें व इंद्रियांचें संयमन. आत्मज्ञानाचें हेंच साधन आहे. तें जसें आपल्या धर्मग्रंथांत सांगितलें आहे तसें कोठेंहि नाहीं. सुखप्राप्तीचा खरा मार्ग हाच आहे. आत्मसंयमनानें जसें अखेर सुख प्राप्त होतें, तसें भोग भोगल्यानें होत नाहीं. जितके अधिक भोग भोगावे तितकी त्यांच्याविषयींची इच्छा वाढतच जाते; तृप्ति होतच नाहीं. यावरून आपल्या पूर्वजांनीं ठरविलें कीं सुखदुःख या निवळ मनाच्या कल्पना आहेत; आणि व्यवहारांतहि तेंच अनुभवास येतें. पैशाची हाव धरणारे श्रीमान् लोकसुद्धां दुःखी आणि थोडक्यांत समाधान मानून राहणारे गरीब सुद्धां सुखी असलेले आढळतात. भोगाची वासना जितक्या मानानें सोडावी तितकें सुख अधिक लागतें, हें

पाहून आपल्या पूर्वजांनी भोगाच्या वासना जेणेकरून सुट-
तील असे नियम घालून दिले. आमच्या भारतीय सुधारणेचे
श्रेष्ठत्व यांतच आहे. ग्रीस, रोम सारखी राष्ट्रं नामशेष झाली,
पण हिंदुस्थान अजून टिकून राहिले आहे. याचे कारण
त्याचा पाया—भारतीय संस्कृति—मजबूत आहे.

तरुण—पण जुन्याला नेहमी चिकटून राहण्यांत काय अर्थ
आहे? जुन्या राहणीत जर फेरफार केले नाहीत, तर सांच-
लेल्या डबक्यांतल्या पाण्याप्रमाणे घाण माजेल, आणि कुजून
कुजून आपले राष्ट्र लयाला जाईल, याची वाट काय?

महात्मा—चंचलतेलाच सुधारणा म्हणणारे कोणी अस-
तील तर भले असोत. पण चंचलता ही प्राणघातक असते हे
पतंगाच्या उदाहरणावरून आपणांस दिसतेच आहे. आम-
च्या पूर्वीच्या चालीरीतीपासून जर आम्हांस सुखासमाधानाने
राहतां येत आहे, तर नाशकारक चढाओढीत पडण्याचे
आम्हांस कारण काय? ज्या आमच्या पूर्वजांनी तत्त्वज्ञाना-
सारख्या गहन विषयांत लाविलेले शोध पाहून हल्लीचे
पाश्चात्य पंडित सुद्धां थक्क होत आहेत, त्यांना काय यंत्रांचा
शोध लावणे कठीण होते? पण त्यांनी पाहिले की यंत्रांच्या
फंदांत पडून सुखाची लालसा वाढविणे म्हणजे लोकांना
गुलाम बनाविणे आणि नीतीचा त्याग करण्यास लावणे आहे.
म्हणून त्यांनी आपल्या बुद्धीचा उपयोग ऐहिक सुखाची
साधने शोधण्यांत न लावतां श्रेष्ठ प्रतीचे जें पारमार्थिक सुख
त्याचे मार्ग शोधण्यांत केला. यांत त्यांची केवढी दूरदृष्टि

दिसून येते ! आपल्या पूर्वजांनी साधी राहणी सुद्धामच घालून दिली. शहरें स्थापणें म्हणजे आरोग्याचा नाश, नीतिभ्रष्ट-तेला साह्य, आणि लुच्चे लोकांना गरीब लोकांना लुटण्याची संधी देणें आहे हें ओळखून ते शहरें स्थापण्याच्या भान-गडीत पडले नाहींत. आपली समाजव्यवस्था सगळी दूरदृष्टीच्या व नीतिमत्तेला पोषक अशा तत्वांवर बसविलेली आहे. आपल्या देशांत पूर्वी अदालती, वकील, वैद्य सर्व कांहीं होतें. पण अदालतीत जाऊन तंट्यांचा निकाल करून घ्या-व्याचा नाहीं, होतां होईल तों आपापसांत वाद मिटवाव-याचा, फार तर पंचायतीमार्फत निकाल करून घ्याव्याचा, अशी रीत असे. मग कजेदलाल वकीलांना कोण विचारतो? तसेंच उषड्या हवेत राहून अंगमेहनत करण्यांत कोणालाहि शरम वाटत नसे; मिताहाराचा नियम सक्तीने पाळण्यांत येई; हल्लींच्यासारखी जिभेला चटोर करणारीं खाद्ये व पेये आणि तीं विकणारीं भपकेवाज दुकानें नव्हतीं. त्यामुळें आरोग्य उत्तम राहिले. मग डाक्टरांचें व वैद्यांचें घर पाह-ण्याचा प्रसंग येतो कशाळा? समाज पूर्णपणें स्वावलंबी होता. खरें स्वराज्यसुख त्यांतच होतें. जेथें पाश्चात्य सुधार-णेचें बारें अजून फारसें गेलेलें नाहीं अशा रेलवेपासून दूरच्या लहान खेड्यापाड्यांतून ही स्थिति कमज्यास्त मानानें अजून सुद्धां दिसते. राहण्याला उत्तम स्थळें म्हणजे म्हणजे हीच. इतकी स्पृहणीय स्थिति असल्यावर ती कोणाला बद-लावीशी वाटेल ?

तरुण-पण हें हिंदुस्थानच्या स्थितिचें काल्पनिक चित्र आहे. प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति अशी कोठें दिसते? येथें हजारों बालविधवा आहेत; दोन दोन तीन तीन वर्षांच्या अर्भकांचीं भावलाभावलींच्या लग्नासारखीं लग्नें लागत आहेत; धर्माच्या नांवावर कुमारिका वेश्या बनत आहेत; देवाला बळी अर्पण करावयाचा म्हणून मुक्या प्राण्यांचा वध चालला आहे; कोणता अनाचार सध्यां घडत नाही? ही सगळी भारतीय सुधारणाच असेल तर तिला दुरुनच नमस्कार असो!

महात्मा-तुम्हीं जे दोष दाखविले ते खरोखर दोषच आहेत; त्यांना सुधारणा कोण म्हणेल? इतकी काळजी-काट्यानें समाजव्यवस्था केली तरी हे दोष राहिले आहेत, आणि ते दूर करण्यासाठीं प्रयत्न अवश्यमेव व्हावयास पाहिजेत व होतील, आपणांत जो नवा जोम आला आहे त्याचा उपयोग हे दोष दूर करण्याकडे आण करूं शकूं.

अध्याय तेरावा.

जातिभेद.

तरुण—आपल्या हिंदुसमाजपद्धतीची आपण येवढी प्रशंसा केली, पण जातिभेद हा केवढा कलंक त्यावर लागलेला आहे! बालविवाह, जरठकुमारी विवाह वगैरे दोष त्यापुढे अगदी क्षुद्र आहेत. येवढा मोठा कलंक राहू देणे आपणांस इष्ट दिसते काय ?

महात्मा—ज्याला तुम्ही कलंक समजतां तो कलंक नसून हिंदुसमाजाचे खरे भूषण आहे. जातिभेदाच्या पायावर तर हिंदुसमाजाची इमारत इतकी वर्षे टिकून राहिली आहे. तिच्यांतच स्वराज्याचे बीज आहे. निरनिराळ्या लहान लहान जाती या लहान लहान लष्करी तुकड्यांसारख्या आहेत. या तुकड्यांमार्फत समाज सुधारणेचे कार्य लवकर घडवून आणता येते. प्रत्येक जातीच्या पुढान्यांनी आपापल्या जातीत सुधारणा घडवून आणिली म्हणजे एकंदर समाजांत तिचा प्रसार लवकर होतो. सर वि. हंटर म्हणतात की हिंदुस्थानांत ही संस्था असल्यामुळेच पॉपल लॉ (दारिद्री लोकांसाठी कायदा) येथे करण्याचे कारण पडले नाही.

तरुण—अमक्याने तमक्याच्या हातचे खावयाचे नाही, किंवा परजातीत विवाह करावयाचा नाही, असे निर्वध घात-

ल्यानें समाजांत विषमता व असमाधान उत्पन्न होतें, त्याची वाट काय ?

महात्मा—ज्यांना कोणतेच निर्वेध नकोत, स्वेच्छाघरण करावयास पाहिजे, त्यांच्यांत असमाधान उत्पन्न होणें स्वाभाविक आहे. कारण, ही संस्था भोगेच्छेला मर्यादा घालते. आपल्या जातीच्या बाहेर रोटीव्यवहार किंवा ब्रेटीव्यवहार करूं नका, अशी मर्यादा घातली नाही तर माणसाच्या भोगेच्छा अनावर वाढून अनाचार माजेल, यासाठी हें जातिबंधन ठेविलें आहे. संयम हा केव्हांहि सुखपरिणामिच असतो. इंग्लंडासारख्या देशांत जातिभेद व्यवस्था नाही, तरी दुसरे कांहीं निर्वेध आहेत. मुख्य मुद्दा हा आहे की माणसाच्या वर्तनांत संयम पाहिजे आणि तो जातिभेदाच्या कडक निर्वेधानें बळेंसळें तरी पाळावा लागतो व त्यामुळें समाजाचें हित होतें. याशिवाय जातीजातीच्या पंचाइतीमार्फत आपसांतलीं भांडणें लवकर तोडतां येतात, आणि एकच एक धंदा विशिष्ट जातींत पिढ्यान्पिढ्या राहिल्यामुळें त्या धंद्यांतलें नैपुण्य कायम राहतें, वगैरे दुसरेहि फायदे आहेत.

तरुण—पण जातिभेदांमुळें निरनिराळ्या जातींत रोटीव्यवहार होणें बंद होतें व त्यामुळें सहभोजनासारख्या प्रेमसंबंध वाढविणाऱ्या गोष्टींना मोठाच प्रतिबंध होतो त्याची वाट काय ?

महात्मा—तुमच्या भोळेपणाची मला फार कीव येते. सहभोजनानें प्रेमसंबंध दृढ होतात ही गोष्ट अनुभवसिद्ध

नाहीं. युरोपियन लोकांत सहभोजनें होतात; मग त्यांच्यांत महायुद्ध कां उत्पन्न व्हावें? प्रेमसंबंधांतलें मुख्य तत्त्व म्हणजे दुसऱ्यासाठीं आपण स्वार्थत्याग करण्याची तत्परता ठेवणें. हें वाजूस ठेवून भलत्याच गोष्टीला महत्त्व देण्यांत येतें ही चूक आहे. भोजन हा केवळ शरीरव्यापार आहे. चटोर जिभेच्या लोकांनीं या व्यापाराचें निष्कारण अवडंबर माजविलें आहे. खरा प्रकार असा आहे कीं जातिभेद समाजांत दुफळी उत्पन्न करीत नाहीं; तो संयम वाढवून समाजाला स्थिरताच आणितो. पण स्वैर वर्तन करूं पाहणारांच्या कल्पनेनें हें जातिद्वेषाचें भूत निर्माण केलें आहे, दुसरें कांहीं नाहीं.

अध्याय चौदावा.

अस्पृश्यता निवारणाचा प्रश्न.

तरुण-आपण जातिभेदासारख्या संस्थेचें समर्थन केलें त्यावरून मला वाटतें कीं आपण महार, मांग वगैरे वर्गांना समाजानें अस्पृश्य मानिलें आहे त्यांतहि एखादें तत्त्व शोधून त्या गोष्टीचें समर्थन कराल. तसें असेल तर तें तत्त्व ऐकण्याची मला उत्सुकता आहे. अस्पृश्यता निवारणाच्या एकंदर प्रश्नाविषयी आपलें मत विचार करण्यासारखें असेल अशी माझी खात्री आहे.

महात्मा-माझ्या मतें अंत्यजांच्या अस्पृश्यतेचा प्रश्न हा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्याला धर्माचा आधार मुळींच नाही. हिंदुधर्मावर रूढीची जी कित्येक पुढे बसली आहेत त्यांतलें हें एक पुढे आहे. धर्माच्या नांवाखालीं आज दोन हजार वर्षांच्या पापांची ही रास हिंदुधर्माच्या मार्थी चढली आहे, व अजूनहि चढत आहे. या रूढीच्या पालनांतहि सारखेपणा नाही. आगगाडींत आपल्या शेजारीं भंगी येऊन बसलेला आपणास चालतो, इंग्रज व मुसलमान लोक अस्पृश्य मानलेल्यांशीं सगळें व्यवहार करतात, व आपण त्या इंग्रजांशीं व मुसलमानांशीं तसेच व्यवहार करतो; अंत्यज बाटून ख्रिस्ती झाल्यावर मग आपण त्यांना अस्पृश्य

समजत नाही; पण तेच चहाच्या दुकानांत आपण त्यांना मजाव करतो. ते मरत असले तरी आपण त्यांना शिवत नाही; त्यांच्या राहण्यासाठी गांवावाहेर निराळी जागा देण्यांत येते. याहून अधिक तिरस्करणीय वर्तन तें काय असतें ?

तरुण—पण हे लोक घाणींत काम करतात म्हणून आपला समाज स्वच्छतेसाठी त्यांना दूर ठेवतो असें या वर्तनाव्दलचें समर्थन करतां येण्यासारखें नाही काय ?

महात्मा—घाणींत काम कोण नाही करीत ? घरोघर आया मुलाचें मलमूत काढीत असतात. हें घाण साफ करण्याचें काम नाही काय ? आया जशा पुनः स्वच्छ होतात, तसे भंगी, महार, वगैरे स्वच्छ होऊन तुमच्यांत येऊन मिसळू लागले तर स्वच्छतेची सबब कोठें राहिली ? हे लोक घाणींत काम करून तुमच्या आरोग्यासाठी स्वतःचा जीव धोक्यांत घालतात हे त्यांचे उपकार तुम्ही त्यांना कायमचे दूर ठेवून आणि तिरस्कारानें वागवून फेडतां हें तुमच्या माणुसकीस शोभतें काय ? आज सहा कोट देशवांधवांना तुम्ही असे अन्यायानें वागवीत आहां. याचें प्रायश्चित्त कोठें कराल ? आणि तें प्रायश्चित्त केल्याशिवाय तुमचा देश वर डोकें कसा काढील ? हिंदुधर्मशास्त्रांनीं अस्पृश्यतेचें समर्थन केलें आहे असें म्हणणारांचा हिंदुधर्माच्या न्यायीपणावर आणि पवित्रतेवर विश्वास नाही असें म्हटलें पाहिजे. हिंदुधर्मावरला हा कलंक धुतला गेलाच पाहिजे. त्या कार्मी हा देह खर्चीपडला तरी बेहत्तर आहे. ज्या धर्मांत नरसी मेहत्यासारखे सर्व भूतांच्या ठायीं समदृष्टि ठेवणारे भगवद्भक्त होऊन गेले त्या धर्मांत अस्पृश्यतेला जागा असणें मुळींच संभवनीय नाही.

अध्याय पंधरावा.

देशी भाषा विरुद्ध इंग्रजी भाषा.

तरुण—जनतेंत शिक्षणाचा प्रसार झाल्याशिवाय लोकांत कर्तव्यजागृति व्हावयाची नाही आणि आपली स्थिति सुधारणार नाही ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे हें माझ्या गळीं पूर्णपणें उतरलें आहे. पण हा शिक्षणाचा प्रसार इंग्रजी भाषेच्याद्वारे केला पाहिजे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. दुसरे कित्येक म्हणतात कीं उच्च शिक्षणसुद्धां मातृभाषेच्याच द्वारे देणें योग्य आहे. यासंबंधानें आपलें काय म्हणणें आहे?

महात्मा—दोन्ही पक्षांचे हेतु पवित्र आहेत. दोघेहि देशाचे हितचिंतक आहेत. पण फक्त पवित्र हेतु असले म्हणजे कार्यसिद्धि होईलच अशी खात्री देतां येत नाही. शक्या-शक्यता व मार्गाची व साधनांची योग्यायोग्यता यांचाहि विचार करावा लागतो. प्रश्न फार मोठा व महत्त्वाचा आहे. देशीभाषांच्या द्वारे शिक्षण द्यावें कीं इंग्रजी भाषेच्या द्वारे हा प्रश्न नुसत्या गुजराथ प्रांतापुरता नाही, किंवा मुंबई इलाख्यापुरताहि नाही. तो सगळ्या हिंदुस्थानाचा प्रश्न आहे. तथापि या बाबतींत सगळ्या देशाचें एकमत होईल आणि मग आपण पाऊल टाकूं असें म्हटलें तर किती काळपर्यंत थांबावें लागेल कोण जाणे! म्हणून प्रत्येक प्रांतानें आपा-

पल्यापुरता तरी या प्रश्नासंबंधानें मनाचा कांहीं निश्चय ठरवावा हें बरें.

तरुण—पण हा निश्चय ठरविण्यास कांहीं मूलभूत तत्वाचा पाया पाहिजे. कोणतें तत्त्व आपल्या मते सार्वत्रिक शिक्षणाच्या प्रयत्नाचा पाया होऊं शकेल ?

महात्मा—मातृभाषेवरील प्रेम. या प्रेमामें बरीचशी कार्यसिद्धि होईल असें मला वाटते.

तरुण—ती कशी ?

महात्मा—लोकांच्या मनांत एखादी गोष्ट बिंबविण्याला सर्वांना समजेल अशी देशी भाषाच परक्या भाषेपेक्षा अधिक उपयोगी पडते, व बोलणारालाहि आपल्या अंतःकरणांतले विचार स्वयंस्फूर्तीनें व्यक्त करण्यास देशी भाषा हेंच स्वाभाविक व उत्कृष्ट साधन आहे. कारण, भाषा म्हणजे लोकांच्या स्वभावाचें व विचारांचें प्रतिबिंब पाडणारा आरसा आहे. लहानपणापासून जी भाषा आपल्या अंगवळणीं पडलेली असते तिच्या द्वारे हें प्रतिबिंब जसे अनायासें व स्पष्टपणें उठेल तसें मुद्दाम ओढून ताणून योजिलेल्या परक्या भाषेच्या द्वारे उठणें शक्य नाहीं. तसें करण्यांत बोलणारालाहि त्रास पडतो, व श्रोत्यांनाहि त्याचा अर्थ समजून घेण्यास प्रयास पडतात.

तरुण—पण लोकांच्या मनावर परिणाम करणारें भाषण करावयाचें असेल तर तें जोरदार, चमत्कृतिजनक, आणि

चटकदार अशा भाषेतच करावयास पाहिजे. हे गुण देशी भाषांच्या अंगी कोठे आहेत ?

महात्मा—हें सगळें वक्त्याच्या भावनेच्या दृढतेवर अवलंबून आहे. खरे कळकळीचे विचार अगदी साध्या शब्दांच्या द्वारे सुद्धा इतके परिणामकारक होतात कीं ऐकणाराला आश्चर्य वाटतें. त्यांत मातृभाषेच्या अभिमानाची भर पडली म्हणजे दुधांत साखर पडल्यासारखें होतें. डॉ. रवींद्रनाथ टागोर, महात्मा मुनशीराम किंवा माननीय पंडित मदन मोहन मालवीय यांचीं देशी भाषेतलीं भाषणें श्रोत्यांचें चित्त आकर्षून घेतातच कीं नाहींत ? अगोदर विचार निर्मळ, अस्सल, कळकळीचे, स्वदेशी वातावरणांतले असले पाहिजेत आणि नंतर मातृभाषेविषयीचें प्रेम पाहिजे; तिचे ठायीं श्रद्धा पाहिजे; म्हणजे सर्व कांहीं उत्तम प्रकारें साधतां येतें. तुकाराम आणि रामदास यांनीं मराठीतूनच आपले विचार प्रकट केले. ते इतके परिणामकारक रीतीनें कीं आज दीडशें वर्षांनंतरहि त्यांच्यांतली शक्ति रतिमात्र कमी झालेली दिसत नाहीं. ते कोठे इंग्रजी शिकलेले होते ? प्रेमानंद व शामळ, तुळसीदास आणि कबीर, यांनीं देशी भाषेतच रचना केली होती ना ? सारांश, विचारांत ओजस्विता असली आणि मातृभाषेविषयी प्रेम असलें म्हणजे मातृभाषेत केलेल्या भाषणांतहि ती ओजस्विता प्रकट झाल्याशिवाय राहत नाहीं. पण भाषणांत किंवा लेखांत इंग्रजीभाषा वापरावयाची कीं देशी भाषा वापरावयाची हा प्रश्न कोठें उपस्थित होणार ?

जेथें ऐकणारांना इंग्रजी समजत असेल तेथें. पण आपल्या देशांत सामान्य जनतेला बहुधा इंग्रजी मुळींच समजत नाही. त्यांना इंग्रजी येऊं लागेपर्यंत देशांत जागृति करण्याचें काम तुम्ही थांबविणार काय ?

तहण-छे: ! तसें मुळींच करतां येत नाही. तसें केलें तर आजपर्यंत केलेले श्रम फुकट जाताल, आणि अनंत काळपर्यंत आपणांस कांहींच करतां येणार नाही. कारण, इंग्रजी भाषा साऱ्या जनतेला समजू लागण्याइतका इंग्रजी भाषेचा प्रसार होण्याला किती युगें लागतील कोण जाणे !

महात्मा-देशी भाषेच्याच द्वारे शिक्षण दिलें जावें असे म्हणणें किती रास्त आहे हें तुम्हांला आतां दिसून आलेंच असेल. पण केवळ येवढ्याच एका मुद्यावर देशी भाषांच्या पक्षाची इमारत उभारलेली नाही. इंग्रजी भाषा परकी पडल्यामुळें तिच्या द्वारे शिक्षण घेण्यांत विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यांतला पुष्कळ महत्त्वाचा काळ निष्कारण खर्च होतो, व मुलांच्या बुद्धीवरहि असह्य ताण बसतो. या ताणाचे त्यांच्या शरीरावर जे परिणाम घडतात त्यांमुळें तीं अल्पायुषी होतात. जगलीं वाचलीं तरी त्यांच्या अंगांत व बुद्धींतहि जोम राहत नाही. आपले पदवीधर निःसत्त्व, निर्बल, निरुत्साही, रोगी, व उथळ मनाचे असतात, यावद्दलचा सगळा दोष शिक्षणपद्धतींतल्या या ठळक व्यंगाला दिला पाहिजे. आमच्या लोकांत शोधकशक्ति, विचारशक्ति, साहस, धैर्य, मनाची

दृढता वगैरे गुण नाहींत म्हणून ओरड आहे. ती गैर-वाजवी आहे असें मी म्हणत नाही. पण तिच्या मुळाशीं हें कारण आहे हें गेल्या दहापांच वर्षांपर्यंत फारसें कोणाच्या लक्षांत आलें नाहीं.

तरुण-पण आमची तरुण पिढी निःसत्त्व होण्याला हेंच कारण विशेषतः आहे हें कशावरून ?

महात्मा-जेथे परक्या भाषेंतून शिक्षण देण्याची वहिवाट सुरू झाली आहे अशा इतर देशांचासुद्धां हाच अनुभव आहे. दक्षिण आफ्रिकेंतले सिद्दी लोक मूळचे साहसी, शरीरानें धिप्पाड व सच्छील आहेत. तथापि परक्या डच भाषेंतून त्यांना शिक्षण मिळत गेल्यापासून त्यांची सर्व प्रकारें अवनति झाली आहे. त्यांची शक्ति न्हास पावली; त्यांचें तेज मावळलें; आणि परक्यांचें अनुकरण करण्याचें वळण जसें आपणांस लागलें तसें त्यांनाहि लागलें आहे. तेंच जपानाकडे पहा. जपानाचा उत्साहप्रवाह योग्य मार्गानें धावत आहे कीं नाहीं हा प्रश्न निराळा; पण त्या देशाच्या लोकांचें साहस पाहून कोणालाहि त्यांचें कौतुकच करावेंसें वाटेल. जपाननें मातृभाषेच्याच द्वारे लोकजागृति केली. यामुळें त्याच्या प्रत्येक कृत्यांत कांहीं तरी नवीनपणा-कांहीं तरी स्वतंत्र बुद्धिमत्तेचा विलास-दिसून येतो. ते लोकहि सुधारणेचा धडा इंग्लंड व अमेरिका यासारख्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या लोकांपासून शिकले; पण त्यांनीं आपलेपणा सोडला नाहीं

व माकडासारखे परकीयांचे (नुसते अनुकरण करण्याचे) धन्यता मानिली नाही; त्यांनी सुधारणेचे धडे पचाविले. त्यांचे आपल्या रक्तांत पूर्ण संमेलन करून घेवले. पाश्चात्य विद्या जितकी पाहिजे तितकी वेताची धजमतीचा विवर आपला स्वतःचाच छाप त्यांनी उठविला. त्यामुळे ती आज खुलून दिसत आहे. मातेच्या दुधाबरोबर जे संस्कार आणि जे मधुर शब्द मिळाले असतात त्यांच्यांत आणि पुढे मिळणाऱ्या शिक्षणांत एकतानता राहिली पाहिजे. ती परकीय भाषेच्या द्वारे शिक्षण घेण्याने राहत नाही, व त्यामुळे आपले जुने व पूर्वपरंपरागत असते ते सगळे शिक्षितांना परके दिसू लागते, आणि परकीयाविषयी ममता वाटू लागते! हा अर्थात् मातृद्रोह आहे. पण आपल्या हातून तो दर घडीला घडत आहे! परक्या भाषेच्या द्वारे शिक्षण दिल्याने होणारा अनर्थ येथेच थांबत नाही. आपल्या देशांत शिक्षित वर्ग आणि सामान्य जनता यांच्यामध्ये अंतर पडले आहे, खेड्या पाड्यांतल्या लोकांपासून सुशिक्षित वर्ग दूर राहतो व गांव-ढळ लोक बूटपाटलोणवाल्या आपल्या देशी साहेबांना भितात, हा सगळा कशाचा परिणाम! परक्या भाषेतून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचा याविषयी मला तरी शंका नाही.

तरुण—पण आजच्या काळांत इंग्रजी भाषेतल्या नैपुण्यावांचून जेथे तेथे अडते. व्यापार, उद्योगधंदे वगैरेच्या संबंधाने परदेशांशी दळणवळण ठेवावे लागते. त्यांच्याशी पत्र-

व्यवहार वगैरे इंग्रजीत करावा लागतो. तेव्हां इंग्रजी शिकणार नाही असें म्हणून कसें चालेल ?

महात्मा—इंग्रजी शिकून का असें कोण म्हणतो ? ऐच्छिक भाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचें शिक्षण द्या; परंतु इतर विषयांचेंहि शिक्षण त्याच भाषेच्या द्वारे जें सध्यां देण्यांत येत असतें त्यावर सगळा कटाक्ष आहे. आपल्या व्यापारधंद्याच्या उन्नतीला इंग्रजीचें ज्ञान अवश्य आहे तर तें जरूर संपादन करा; पण मातृभाषेची हेळसांड करूं नका; शाळांतून व कॉलेजांतून शिकविले जाणारे इतर विषयहि देशी भाषांच्याच द्वारे शिकवा. जपानी लोकांनीं असेंच केले. त्यांनीं प्रथम इंग्रज, जर्मन, अमेरिकन वगैरे प्रोफेसर जपानांत नेले तेव्हां त्यांचे कडून इंग्रजीच्या द्वारे ते ते विषय शिकून घेतले. पण पुढें जपानी प्रोफेसर तयार झाल्यावर त्यांनीं जपानी भाषेच्या द्वारे ते विषय शिकविण्याचा क्रम ठेविला.

तरुण—पण इंग्रजी ही ऐच्छिक भाषा म्हणून शिकविली तर तिच्या अभ्यासाला थोडा वेळ मिळेल आणि आपले लोक त्या भाषेंत पारंगत होणार नाहीत.

महात्मा—सर्वांनींच त्या भाषेंत पारंगत होऊन काय करावयाचें आहे ? व्यवहारापुरतें त्या भाषेचें ज्ञान झालें म्हणजे पुरे आहे. ज्यांना त्या भाषेंत पारंगतताच मिळवावयाची असेल तेवढे लोक इंग्रजी भाषेचें ज्ञान वाढविण्या

साठी विशेष कांहीं उपाय योजतील. पुष्कळ इंग्रज लोकांनी त्यांची मातृभाषा जी इंग्रजी तिच्यांतून सर्व शिक्षण घेतलं असतांही फ्रेंच वगैरे इतर भाषांमध्ये प्रावीण्य मिळविलं आहे, तसें आपले कांहीं थोडे लोक इंग्रजीच्या संबंधानें करतील. अशा थोड्या लोकांसाठीं देशी भाषांना शिक्षण क्रमांतल्या त्यांच्या योग्य स्वाभाविक पदवीपासून भ्रष्ट करून त्यांच्या सिंहासनावर इंग्रजीसारख्या परक्या भाषेची स्थापना करावयाची, आणि साऱ्या जनतेच्या बुद्धीचा कोंडमारा करून शिक्षण म्हणजे ' एक ना घड भाराभर चिंध्या ' असा प्रकार करून ठेवून आपल्या मुलांमुलींच्या आयुष्याचें मातेरें करावयाचें, याला शहाणपणा कोण म्हणेल ?

तरुण—पण देशी भाषा व्यंगपूर्ण आहेत. सर्व विषय—विशेषतः उच्च शिक्षणक्रमांतले विषय—शिकवितांना शब्दांची मोठी अडचण पडेल. देशी भाषांचा पूर्ण विकास झाल्याशिवाय शिक्षणाचे कामीं त्यांचा उपयोग करतां येणार नाही.

महात्मा—मला या आक्षेपांत विशेष तथ्य दिसत नाही. कोणताहि नवा मार्ग काढला कीं त्यांत अडचणी यावयाच्याच, व प्रसंग येऊन पडला म्हणजे त्या अडचणी टाळून जाण्याचे मार्गहि पण सुचावयाचे, असा प्रत्येक वावर्तीत आपणांस अनुभव येतो. भाषा ही कांहीं ईश्वरप्रणीत—एकदां ठरून गेलेली—नसते. जसजसा मनुष्याचा व्याप वाढत जातो तसतशी त्याच्या भाषेचीहि वाढ होत जाते. मराठ्यांचें राज्य अटकेपर्यंत जाऊन पोचलें होतें, तेव्हां त्यांच्या भाषेंत क्षात्र-

धर्मासंबंधाचे व दरबारी शब्द फारशी, उर्दू वगैरे भाषांतून गेले. गुजराथी लोकांनी व्यापारवृद्धीकडे ज्यास्त लक्ष दिलें, त्यामुळें त्यांच्या भाषेंत व्यापारविषयक शब्दांचा जेवढा भरणा झाला तेवढ्या इतर देशी भाषांतून झालेला दिसत नाहीं. जपानी लोकांनाहि ही शब्दांचीच अडचण प्रथम भासली, पण ते डगमगले नाहींत. त्यांनी ज्या वस्तूंच्या किंवा कल्पनांच्या वाचक परिभाषा आपल्या भाषेंत नव्हत्या त्या दुसऱ्यांच्या पासून घेऊन त्यांवर आपला छाप मारून काम चालविलें. तसेंच आपल्या देशी भाषांना करावें लागेल. शब्दांच्या अडचणीसाठीं देशकार्य अड्डें घावयाचें कीं काय? देशी भाषांच्या द्वारे शिक्षण देण्यापासून केवढें हित होणार आहे व तें आजपर्यंत न केल्यानें किती अनर्थ व संकटे सहन करावीं लागत आहेत याची पुरी कल्पना थोडक्या काळांत आणून देतां येणार नाहीं. पण मीं आतांपर्यंत सांगितलें त्यावरून थोडी तरी कल्पना तुम्हास करतां येईल. आणखी एक गोष्ट मघाशीं सांगावयाची राहिली; पण ती महत्त्वाची म्हणून सांगितल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाहीं. इंग्रजीच्या द्वारे सुशिक्षित झालेल्या माणसाचा त्यांच्या घरच्या माणसांशीं संबंध कसा असतो तो नीट विचार करून पहा. पुरुषांचे विचार निराळ्या तऱ्हेचे, अशिक्षित बायकांचे निराळ्या तऱ्हेचे. अशा पुरुषांना केवळ घरगुती गोष्टींपलीकडे बायकांचें कांहीं तरी साह्य देशकार्यांत किंवा समाजकार्यांत कधीं मिळण्याची अपेक्षा करतां येईल काय? बायकांना तुम्ही इंग्रजी शिकवाल व त्या तुमच्या बरोबरीला येतील तेव्हां त्यांच्याशीं तुमचा विचारविनिमय होणार, व

त्यांना समाजकार्य व देशकार्य यांचें महत्त्व कळून मग त्या तुमच्या साहाय्यस येणार! त्यापेक्षां देशी भाषांतून शिक्षण देण्याचा प्रघात पडला म्हणजे तुम्हांला देशी भाषेच्या द्वारे सगळ्या गोष्टी त्यांना समजावून देतां येतील व त्यांनाहि तुमच्या विचारांविषयी परकेपणा वाटावयाचा नाही. त्या तुमच्याशीं मोकळ्या मनानें चर्चा करूं लागतील व तुम्हांस साह्य करतील. बायकांत व समाजांतल्या अशिक्षित सम-जल्या गेलेल्या वर्गांतहि कांहीं विलक्षण बुद्धीचीं माणसें असतात. पण त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा समाजाला कांहीं उपयोग करून घेतां येत नाही. असें म्हणतात कीं आपल्या देशांत पावसाळ्याचे दिवसांत उत्तुंग गिरिशिखरांवरून धो धो खालीं उड्या घेणारे प्रचंड झोत जागजागीं आहेत. एखाद्या धाडसी व कुशल इंजिनियरानें त्या प्रवाहांच्या अंगाच्या प्रचंड शक्तीचा उपयोग करून घेण्याचें मनांत आणिलें तर किती तरी कार्य करून घेतां येईल! पण आपण ती शक्ति फुकट घालवीत आहों. त्या शक्तीच्या व्यर्थ जाण्याबद्दल ज्यांना हळहळ वाटते, त्यांना बायकांची व अशिक्षित वर्गाची त्याहूनहि महत्त्वाची आणि अधिक उपयुक्त कार्य करणारी बुद्धिशक्ति फुकट जात असल्याबद्दल मात्र कांहीं खेद वाटत असल्याचें चिन्ह दिसत नाही हें आश्चर्य नव्हे काय? असो. उशीरानें कां होईना, पण लोकांना आतां या गोष्टी हळूं हळूं समजू लागल्या आहेत, आणि प्रांतांप्रांतांतून देशी भाषांच्या द्वारे शिक्षण देण्याविषयींची चळवळ सुरू झाली आहे, ही समाधानाची गोष्ट म्हटली पाहिजे.

अध्याय सोळावा.

सत्याग्रह.

तरुण—आपण हल्लींच्या काळी सत्याग्रहाचे आद्य प्रवर्तक आणि मुख्य प्रचारक आहां. सत्याग्रह हा शब्द सध्यां सर्वतोमुखी झालेला आहे. पण त्याचें खरें रहस्य फार थोड्यांना नीट रीतीने व स्पष्टरणें सांगतां येतें असा माझा अनुभव आहे. म्हणून तें रहस्य आपल्या मुखांतून निघालेलें श्रवण करावें अशी फार इच्छा आहे. कृपा करून ती पूर्ण करावी. प्रथम मी हें आपणांस विचारतों कीं इंग्रजीत ज्याला Passive Resistance अथवा निःशस्त्र प्रतिकार म्हणतात तो आणि सत्याग्रह एकच काय ?

महात्मा—नाहीं. Passive Resistance हा शब्द शारीरिक शक्तीच्या उपयोगाचा अभाव सुचविणारा आहे. 'सत्याग्रह' या शब्दानें जेवढा अर्थ सूचित होतो तेवढा त्या इंग्रजी शब्दांनीं होत नाहीं. सत्याग्रहांत आत्मिक तेजाचा—बलाचा—संबंध येतो. हा संबंध त्या इंग्रजी शब्दांनीं सूचित होत नाहीं. म्हणून सत्याग्रह व Passive Resistance हे एक नव्हेत.

तरुण—आपल्या सत्याग्रहाचें मूलतत्त्व काय आहे ?

महात्मा—अगदी थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे सत्याग्रहाचें

रहस्य 'जीवनांतील तत्वाचें शोधन करणें' हें आहे. आपल्या ठायीं परमेश्वरानें आत्मिकबळ ठेविलें आहे, आणि तें शरीर-बळापेक्षां व शस्त्रबळापेक्षां अनंत पटीनें श्रेष्ठ आहे. या बळानें आपण अजिंक्य होऊं शकतां. पण गंमत ही आहे कीं येवढी प्रचंड शक्ति परमेश्वरानें दिली असतांहि मनुष्यास ती आपल्याजवळ आहे हें न कळल्यामुळें त्याला वाटतें कीं आपण दुर्बळ आहों. बलिष्ठानें आपले कान धरून वाकविलें तर वाकण्यापलीकडे आपणांस कांहीं करतां येणें शक्य नाहीं. जसें एखाद्या श्रीमंत पित्यानें आपल्या अज्ञान मुलाची आपल्या-मागे योग्य तजवीज रहावी म्हणून गुप्तधन ठेवावें, पण तें कोठें ठेविलें आहे या विषयींचा शोध न करतां त्या मुलानें भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करावा, तशी आपली स्थिति आहे. खरोखर परमेश्वर अत्यंत न्यायप्रिय आणि मायाळु आहे. माणसानें दुर्बळ राहून दुसन्याकडून होणारे अन्याय मुकाट्यानें सहन करावे अशी त्याची मुळांच इच्छा नाहीं. म्हणूनच त्यानें माणसाला आत्मिक बळ देऊन ठेविलें आहे. त्या बळाचे जोरावर त्याला त्या अन्यायाचा प्रतिकार करून विजयी होतां येतें. पण हें बळ कोठें ठेविलें आहे तें मात्र शोधून काढण्याची तसदी त्या माणसानें घेतली पाहिजे. हा शोध लावणें हेंच सत्याग्रही माणसाचें कर्तव्य आहे.

तरुण—पण हा शोध लावायचा कसा ?

महात्मा—तेंच मी आतां व्यावहारिक दृष्टांतानें स्पष्ट करणार आहे. कोणत्याहि अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचे दोन

प्रकार आहेत. एक-अन्याय करणाराचें डोकें फोडणें, आणि तसें करण्यांत स्वतःचेंहि डोकें फोडून घेणें हा; व दुसरा-दुसऱ्याचें डोकें फोडण्याची इच्छा न धरतां स्वतःचेंच डोकें फोडून घेऊन सत्याला जयप्राप्ति करून देणें हा. पैकीं पहिलाच प्रकार जगांत जिकडे तिकडे लोक स्वीकारतात. या प्रकारांत जय-प्राप्ति झाली तरी तिचा परिणाम अवनतिकारक होतो. विजयी माणसाला मद चढून त्या उन्मादाचे पार्यां त्याच्या हातून अनीतीचें आचरण घडूं लागतें. युद्धाचें बीज त्यानें नष्ट होत नाहीं. देशांत शांतता स्थापित झाली तरी ती फार वेळ टिकत नाहीं. त्यामुळें विजय प्राप्त झाला तरी सुख प्राप्त होत नाहीं. पण सत्याग्रहाचा म्हणून जो दुसरा प्रकार सांगितला त्यांत आत्मसमर्पणाच्या तत्वावर विजयप्राप्ति होत असल्यामुळें त्या जयप्राप्तनंतर विजयी मनुष्य मदांध होण्याची व अनीतियुक्त आचरण करून अधोगतीला जाण्याची भीती नाहीं. सत्याग्रहानें विग्रहाचें बीजच उरत नाहीं. अर्थात् शांततेचा भंग होण्याची भीती राहत नाहीं.

तरुण—या प्रकाराला सत्याग्रह असें नांव कां देण्यांत आलें ?

महात्मा—कारण, या प्रकारानें अन्यायाशीं झगडणाराचें बळ सत्याविषयींचा आग्रह हेंच असलें पाहिजे. त्या माणसानें सत्याचाच आश्रय केला पाहिजे. सत्यासाठीं तरवारीचे घाव सोसण्यांत जी मर्दुमकी आहे ती तरवार मारण्यांत नाहीं असा दृढ विश्वास त्याच्या ठायीं असला पाहिजे. सत्याग्रह हा अहिंसाधर्म असल्यानें तो सर्व धर्मांना मान्य आहे.

तरुण—आपण कांहींहि म्हणा, पण दुसरा अन्यायानें तरवार चालवीत असतां त्याचा हात धरून उलट तरवारीचे प्रहार करण्यांत जें शौर्य आहे तसें ते प्रहार सहन करण्यांत नाहीं असें माझ्या अल्प बुद्धीला वाटतें.

माहत्मा—तुम्ही येथें चुकतां. सत्याची वाजू संभाळून धरण्यासाठीं पडतील ते कष्ट सहन करण्यास तयार होणाऱ्या सत्याग्रही माणसाच्या अंगी रणांगणावर लढणाऱ्या शिपायाहूनहि अधिक शौर्य लागतें. कारण, शस्त्रवीराचें शौर्य तत्कालिक स्फुरणानें उत्पन्न झालेलें असतें; सत्याग्रही वीराला सतत दुःख सहन करण्याची तयारी ठेवावी लागते. त्याला रात्रंदिवस युद्ध करावें लागतें, आणि तेंहि नुसत्या बाह्य शत्रूंशींच नव्हे, तर अंतःस्थ शत्रूंशींहि करावें लागतें. म्हणूनच सत्याग्रह हा शरीरबलापेक्षां अधिक तेजस्वी असतो. सत्याग्रही माणसाला कशाचीच—मरणाची सुद्धां—भीती वाटत नाहीं.

तरुण—ही समजत होतो कीं सत्याग्रह हा अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचा मार्ग आपण नवीन शोधून काढला आहे. पण आपण नुकतेंच बोलून गेलां कीं तो सर्व धर्मांना मान्य आहे. यावरून तो जुनाच असला पाहिजे असें दिसतें. जुना असला तर सत्याग्रहाला धर्मशास्त्रांत व इतिहासपुराणांत आधार असला पाहिजे.

महात्मा—सत्याग्रह आणि शस्त्रयोग हे दोन्ही उपाय अनादि आहेत; नवे नाहीत. श्रीमद्भगवद्गीतेंत दैवी आणि

आसुरी अशा ज्या दोन संपत्ति सांगितल्या आहेत त्यांचीच हीं रूपे आहेत. भारतवर्षात दैवी संपत्तीचें प्राधान्य होतें. अजूनहि आपला आदर्श तोच आहे. आसुरी संपत्तीच्या आदर्शाचें प्राधान्य पाहावयाचें असलें तर युरोपच्या स्थितीकडे पहा. थोड्या वेळांपूर्वी भारतीय सुधारणा व पाश्चात्य सुधारणा यांच्यांतला भेद मां तुम्हांला सांगितला तो या आदर्शांच्या भिन्नतेमुळेच उत्पन्न झालेला आहे. सर्व धर्मांनी सत्याग्रहालाच मान्यता दिली आहे याबद्दल प्रमाणें हवीं तेवढीं देतां येतील. इतिहास व पुराणें या ग्रंथांतून व अर्वाचीन इतिहासांतून देखील सत्याग्रहाचे उज्ज्वल दृष्टांत विपुल आहेत. बौद्ध व जैन धर्मांत अहिंसा तत्त्वाच्या पालनार्थ माणसानें लागेल तेवढा आत्मत्याग करण्यास तयार व्हावें, पण सत्याची कास सोडूं नये व हिंसा करूं नये, अशा स्पष्ट आज्ञा आहेत; ख्रिस्ती धर्माचा मुख्य प्रवर्तक जो येशू ख्रिस्त त्याचें सबंध चरित्र सत्याग्रहमय आहे. आपल्या इतिहास पुराणादि ग्रंथांत महान् भगवद्भक्त प्रल्हाद याच्या चरित्रांतल्यापेक्षां सत्याग्रहाचें अधिक उज्ज्वल चित्र तुम्हांस कोठें सांपडेल? अलीकडच्या काळांत महान् साध्वी मिराबाई हिचें उदाहरण इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेविलेलें आहे तें पहा. पुष्कळ लोक म्हणतात कीं मुसलमानी धर्माची उन्नति तरवारीच्या जोरावर झाली. माझी समजूत याच्या अगदीं उलट आहे. मला असें वाटतें कीं तरवारीच्या जोरा-

वर झाली नाही तर इस्लामी फकीरांच्या आत्मसमर्पणाच्या—त्यांनी सत्यासाठी दिलेल्या प्राणांच्या आहुतीच्या—प्रभावा-मुळे झाली. इमाम हुसेन व त्याचे सोबती यांस अन्यायाची वाटत असलेली गोष्ट करण्याचें एकदां फर्माविण्यांत आलें होतें. तेव्हां त्यांनी तसें करण्याचें साफ नाकारलें. आपल्या-पुढें मरण उभें आहे हें त्यावेळीं त्यांना पूर्णपणें ठाऊक होतें. तरी पण आपण अन्यायाला वश झालों तर आपल्या पुरुषार्थाला बद्धा लागेल, आपण धर्मभ्रष्ट होऊं, या पवित्र विचारानें त्यांनीं मरण पतकरलें, पण अन्यायी हुकुमाला ते वश झाले नाहीत. अशा सत्याग्रही माणसाच्या एखाद दुसऱ्या उदाहरणाचा जो प्रभाव लोकांवर पडतो त्याचा शतांशहि शस्त्रबळाचा पडत नाही. अशा सत्याग्रही माणसाच्या अंगच्या तेजापुढें चक्रवर्ति राजाचें तेजहि फिकें पडतें. त्याला सुद्धां सत्याग्रहापुढें नमावें लागतें. पाश्चात्य देशांतहि कांहीं सुप्रसिद्ध सत्याग्रही होऊन गेले आहेत. त्यांनीं सत्याग्रहाचें तत्त्व वाकड्या मार्गानें जाणाऱ्या समाजाच्या विरुद्ध उपयोगांत आणिलें होतें, 'कायद्याचा भंग करण्याचें कर्तव्य' या पुस्तकाचा लेखक थोरो याला गुलामांचा व्यापार बंद करण्यासाठीं स्वजातीच्या विरुद्ध सत्याग्रहाचें व्रत स्वीकारावें लागलें होतें. मार्टिन् लूथर हा धर्माच्या शुद्धतेसाठीं सत्याग्रह स्वीकारून रोमन क्याथोलिक मताचे शंकराचार्य जो रोमचा पोप (ज्याच्या आज्ञा मोठाले वादग्रहा सुद्धां निमूटपणें

पाळीत) त्याच्या विरुद्ध गेला. ग्यालीलिओ, व कोलंबस यांचीहि उदाहरणे सत्याग्रहाचीं म्हणून देतां येतील. सत्याग्रहानें आजपर्यंत जगांत किती तरी मोठालीं कार्ये घडून आलीं आहेत ! सत्याग्रह ही मनाची एक अपूर्व स्थिति आहे. ती ज्याला प्राप्त झाली तो सर्वदा व सर्व स्थितींत विजयीच असावयाचा. त्याच्यापुढें कोणाचीहि माता चालावयाची नाही. असल्या दिव्य मंत्राची ओळख हिंदुस्थानाला अजून पटली नाही. म्हणून तो लाचार व निर्वीर्य स्थितींत आहे. ही निर्वीर्यता राजकीय बाबतींतच आहे असें नाही; सर्वच बाबतींत ती दिसून येते. सत्याग्रहाचा अवलंब केल्यानें सर्व सुधारणा आपणांस सत्वर घडवून आणतां येतील.

तरुण-सत्ताधारी अन्यायानें वर्तन करूं लागले तर सत्याची कास धरून आत्मिक बळानें त्यांना ताळ्यावर आणणें याचें नांव सत्याग्रह व तो करतांना पडतील ते कष्ट सोसण्यास व वेळीं प्राणसुद्धां अर्पण करण्यास जो तयार होईल तो खरा सत्याग्रही हें मला आतां पूर्णपणें समजलें. आतां हें तत्त्व व्यवहारांत कसें उपयोगांत आणावयाचें तें समजून घेण्याची माझी इच्छा आहे.

महात्मा-फार चांगलें. मी आतां व्यावहारिक दृष्टात घेऊन सांगतो तें असेंच लक्षपूर्वक ऐका. समजा, सरकार प्रजेला कःपदार्थ समजून भलभलते कायदे लोकांना दडपून टाकण्यासाठीं करूं लागलें, तर ज्याला न्यायाविषयीं प्रीति

व सत्याची चाड आहे त्याच्या अंतःकरणाला संताप व चीड आल्यावांचून राहणार नाहीं. उदाहरणार्थ, समजा सरकारने कायदा केला की काळ्या लोकांनीं पिवळी टोपी घातली पाहिजे. एक वेळ रोममध्ये यहूदी लोकांसाठीं असा कायदा करण्यांत आला होता. या कायद्याचा हेतु आपणांस नीच समजून आपला उपमर्द करण्याचा असेल तर सरकारला स्पष्टपणें दाखविलें पाहिजे कीं तुमचा कायदा सत्याला व न्यायाला विरुद्ध असल्यामुळें आम्हांला तो मान्य नाहीं. आम्ही तुमच्या जुलुमी कायद्यापुढें मान वाकविणार नाहीं. प्रजेवांचून राज्य संभवत नाहीं. जोपर्यंत राजाचीं योग्य कर्तव्यें न्यायानें तुम्ही करीत रहाल तोंपर्यंतच आम्ही तुमच्याशीं प्रजाधर्मानें वागूं. पण जर तुम्ही असे भलभलते अन्यायाचे कायदे करून प्रजेचा उपमर्द कराल, दगलबाजीनें आम्हांस चिरडून टाकूं पहाल, तर तुमचा आमचा पूर्वसंबंध तुटेल. तुमचे कायदे तुमच्या पुस्तकांतच राहतील. आम्ही ते पाळणार नाहीं. त्या वद्दल जी शिक्षा कराल ती भोगायला आम्ही तयारच आहों. तुरुंगांत पाठवाल तर तेथें स्वर्ग समजून राहूं. फाशीं चढवाल तर सुखानें हंसतमुखानें फासावर चढूं. आमच्यावर दुःखाचा जेवढा वर्षाव कराल तेवढा सर्व शांतपणानें सहन करूं. पण तुमच्या केसालाहि धक्का लावणार नाहीं, आणि या कुडींत प्राण असेपर्यंत तुमच्या जुलुमी कायद्याची अंमलबजावणीहि आमच्यावर करूं देणार नाहीं.

तरुण—मी मध्येच बोलतो याची क्षमा करा. पण शंका आली ती लागलीच विचारून टाकतो. सरकार जे कायदे करतें ते प्रजेच्या हितासाठींच असतात अशी माझी समजूत आहे, व ते पाळणें हें प्रत्येक नागरिकाचें कर्तव्य आहे असें मी समजतो. हे कायदे अन्यायाचे वाटल्यामुळे जर प्रजा सरकारला ते कायदे मोडण्याची धमकावणी देऊं लागली तर अराजकताच झाली म्हणावयाची! मग कसले राज्य आणि कसली शांतता आली आहे! राज्यावर व प्रजेवरहि अशी आपत्ति येऊ देणें इष्ट आहे काय ?

महात्मा—या शंकेत कित्येक गोष्टी तुम्ही गृहीत धरल्या आहेत. तुम्हांला जगांतल्या व्यवहाराचा प्रत्यक्ष अनुभव नाही हें त्याचें कारण असावें. कायदे करणारांच्या हातून कधीं चूक होत नाही, राज्यकर्ते स्वतःची प्रतिष्ठा किंवा अधिकार वाढविण्यासाठीं किंवा कायम राखण्यासाठीं प्रजेला दडपून टाकण्यासारखे कायदे करीत नाहीत, व कायदे कर तांना व त्यांची अंमलबजावणी करतांना अधिकाऱ्यांची दृष्टि नेहमीं उदारपणाची, न्यायाची व प्रजेच्या हिताकडेसच असते, असें जें तुम्हीं गृहीत धरलें आहे तेंच मुळीं चुकीचें व अनुभवाव्या विरुद्ध आहे. ज्या कायद्यांना सत्याचा, व न्यायाचा आधार नाही, ज्यांची रचनाच मुळीं अशुद्ध व अपवित्र हेतूनें झालेली आहे असे जुलुमानें लादलेले कायदे आंधळेपणानें पाळणें हें नागरिकांच्या कर्तव्यांत मुळींच येत

नाहीं. अशा वेळीं सरकारला ते कायदे रद्द करण्याविषयी योग्य प्रकारें विनंति करून त्यांनीं ती न मानल्यास सत्याग्रहाचा अवलंब करून अधिकाऱ्यांची चूक त्यांच्या नजरेस आणणें व त्यांना ती दुरुस्त करण्यास लावणें हीच खरी राज्याची सेवा आहे. सत्याग्रह राज्यावर आपत्ति आणीत नाहीं, भावी आपत्ति टाळण्यास मदत करतो. अंध राजनिष्ठेपेक्षां अशा प्रकारची राजनिष्ठा ही श्रेष्ठ प्रतीची आहे, हें कोणीहि कबूल करील.

तरुण—सत्याग्रही माणसाच्या अंगीं कोणकोणते गुण असले पाहिजेत ?

महात्मा—पहिला आणि मुख्य गुण म्हणजे जाज्वल्य सत्यनिष्ठा पाहिजे. असत्याचें वारें त्यानें घेतां कामाचें नाहीं. लोकश्रीति संपादन करण्यासाठीं किंवा कीर्तिलाभाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि लाभाच्या इच्छेनें त्यानें सत्यास झुगारून देऊन असत्याचा पक्ष धरतां नये. दुसरा गुण म्हणजे पैशाविषयीं वेफिकीरी. संपत्ति व सत्य यांच्यामध्ये बहुधा छत्तिसाचा आकडा असतो. सत्याग्रही माणसाला पैसा मिळाला तरी तो त्याच्याजवळ सहसा टिकत नाहीं. कारण, राजाचें बळ सत्याग्रही माणसाच्या मनावर चाललें नाहीं तरी त्याच्या संपत्तीवर चालतें. त्याची मालमिळकत जप्त करतां येते. तिसरी गोष्ट—सत्याग्रही माणसाला कुटुंबाची माया सोडावी लागते. हें काम फार कठीण आहे; असिधारा व्रताइतकें

किंवा तीव्र तपश्चर्येइतके कठीण आहे. पण परमेश्वराच्या ठायीं पूर्ण श्रद्धा असली, ज्यानें जीव निर्माण केला त्यानें त्याच्या निर्वाहाचीहि पण योग्य तजवीज करून ठेविलीच आहे, त्यालाच त्या जिवाची फिकार आहे, आपल्या काळजीनें काय होणार? असें म्हणून चित्त शांत ठेविलें, म्हणजे ती चिंता कमी होते. सारांश, सत्याग्रही मनुष्य पूर्ण धार्मिक वृत्तीचा व सात्त्विक असला पाहिजे. त्याला कोणतेंहि व्यसन नसावें; अगदीं साध्या राहणीनें राहण्याची किंबहुना विपत्तीची संवय असावी. नाजूकपणा त्यानें सोडला पाहिजे. कारण, कोणत्या वेळीं कशी विपत्ति भोगण्याचा प्रसंग त्याच्यावर येईल याचा नियम नसतो. सारांश, ही एक तपश्चर्या आहे, आणि तपश्चर्येसारखीच हिची फलश्रुतिहि पण मोठी आहे. जो खरा धर्मनिष्ठ असेल तोच सत्याग्रही होऊं शकेल. सत्याग्रही माणसाची परमेश्वरच आपला आधार आहे अशी पूर्ण निष्ठा असते. परमेश्वरहि अशा भक्ताला सर्व क्लेश शांतपणानें सहन करण्याचें बळ देऊन अखेर त्याला विजयी करतो. भक्ताची लाज परमेश्वराला असते. ' न मे भक्तः प्रणश्यति ' ही गीतोक्ति अशा भक्ताविषयीं अक्षरशः खरी ठरते.

तरुण—पण अशा भक्ताला परमेश्वरानें क्लेश सहन करावयास लावून दुःख तरी कां द्यावें?

महात्मा—कसोट्याला उतरल्यावांचून परमेश्वर एखाद्यावर

उगाच कृपा करील कसा ? तो अत्यंत न्यायी आहे. कसो-टीला उतरेपर्यंतच सत्याग्रही माणसाला काय क्लेश होतील तेवढे, आणि ते सुद्धां क्लेश असे वाटत नाहीत. कारण, आपण सत्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करित आहो हें मनाचें समाधान त्याला असतेंच. आणि मनाचें समाधान हेंच सुख. सुख हें निराळें काय असतें ? हें सुख परमावधीचें असतें. त्यापुढें इतर सुखें तुच्छ होत. म्हणून प्रत्येक हिंदी माणसानें सत्याग्रही बनावें अशी माझी इच्छा आहे. सर्व अन्याय व दुःखें पार घालवून देणारें हें अपूर्व साधन आहे. याचा उपयोग हिंदुस्थानाला फार होईल. फक्त त्याचें खरें स्वरूप समजलें पाहिजे.

तरुण—आपण म्हणतां अशा प्रकारचे सत्याग्रही वीर फारच दुर्मिळ असतील. दक्षिण आफ्रिकेंत असे सत्याग्रही वीर आपणांस किती आढळले ?

महात्मा—शस्त्रवीरसुद्धां थोडेच असतात, मग सत्यवीर तर त्याहूनहि कमी असणार हें उघडच आहे. पण नाहीत असें मात्र नाही. दक्षिण आफ्रिकेंत अशिक्षित माणसांत व आपण ज्यांना अबला समजतो अशा बायाबायल्यांत सुद्धां थोडीं कां होईना, पण खरी सत्याग्रही माणसें निघालीं. हीं माणसें सर्वांना खरो-खर वंद्य होत. सत्याग्रहाचें शुद्ध पवित्र स्वरूप समजणारे व त्याची किंमत जाणणारे थोडे व मारामान्या आणि अत्याचार करण्यास उद्युक्त होणारे, अशुद्ध हेतूनें प्रेरित, केवळ नांवाचेच

सत्याग्रही अशांची संख्या तिकडे मोठी होती, यामुळेंच तिकडे सत्याग्रहाची चळवळ यशस्वी होण्यास उशीर लागला. इकडे थोड्या दिवसांपूर्वी रौलेट कायद्याविरुद्ध मी सत्याग्रह पुकारला, तेव्हांहि हाच अतिशय दुःखदायक अनुभव मला आला. यावेळीं लोकांनीं जे अत्याचार केले त्यांनीं माझ्या अंतःकरणवर जे घाव पडले ते लवकर बुजणार नाहींत. माझ्या देशबंधूंकडून हिंदभूमीच्या शीलास कालिमा लावणारें असें वर्तन घडेल अशी मला अगोदर कल्पनाहि झाली नव्हती त्यामुळें माझ्या हातून सत्याग्रह पुकारण्यांत उतावीळरणा झाला. ती माझी घोड्यायेवढी चूक झाली म्हणून ती माझ्या नजरेस येतांच मी सत्याग्रहाची चळवळ एकदम बंद केली हें तुम्हांस ठाऊक आहेच. तथापि मी निराश झालों नाहीं. लोकांना सत्याग्रहाचें खरें स्वरूप समजावून सांगून व स्वतः त्याचें उदाहरण घालून लोकांना त्याचें शिक्षण देईन अशी मला अद्याप उमेद आहे. माझी बालंबाल खात्री आहे कीं आज नाहीं उद्यां मी ही चळवळ यशस्वी करून दाखवीन. परमेश्वरानें तें करण्याचें सामर्थ्य मला द्यावें व माझ्या हातून येवढी देशसेवा घडवावी अशी मी त्याची सदासर्वदा अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करीत असतो.

अध्याय सतरावा.

हिंदुस्थानचें दारिद्र्य.

तरुण—इंग्रजी अंमलाग्न्यालीं हिंदुस्थान दरिद्री होत आहे कीं भरभराटत आहे ?

महात्मा—तो दरिद्री होत आहे यांत मला विलकुल शंका वाटत नाही. जो देश कच्चा माल बाहेर पाठवून परदेशांत बनलेला पक्का माल घेतो, तो देश मुकेवंगाल कसा नसेल ? ज्या देशांतील मोठाल्या पगाराचा विशेष भाग परदेशांत जातो तो देश दिवसेंदिवस कंगाल बनलाच पाहिजे. ज्या देशांतले लोक थंडीपासून संरक्षण करण्यासाठीं ऊबदार वस्त्रें घेण्याची ऐपत नाही म्हणून सोन्यासारखें स्वतः शेकण्यासाठीं वापरतात तो देश अठरा विश्वे दरिद्री असलाच पाहिजे. लोकांची प्राप्ति वाढली नाही, पण खर्च मात्र मनस्वी वाढला आहे. अशी स्थिति असतां प्रजेची आर्थिक उन्नति होत आहे असें सरकारी अधिकारी म्हणत आहेत ! म्हणोत विचारे ! मला तर हिंदुस्थानच्या वाढत्या दारिद्र्याविषयीं इतकी खात्री आहे कीं प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें खालीं उतरून भलतेंच सांगितलें तरी मी म्हणेन कीं हिंदुस्थान दरिद्री होत आहे असें मला प्रत्यक्ष दिसत आहे तोंपर्यंत मी दुसऱ्या कोणाचें म्हणणें खरें मानणार नाहीं.

तरुण-आपल्या आंतांच्या सांप्रदाय मला अनेक शंका-स्थाने दिसतात. पहिली शंका ही की हिंदुस्थानातून जो कच्चा माल बाहेर जातो त्यांच्या मोचकाला त्याला इतका भरपूर मिळतो की होमजन्म (म्हणजे हिंदुस्थानाप्रित्यर्थ विलायतेंत होणारा खर्च) वगैरे जाऊन कित्येक कोट रुपयांचें चांदी सोने हिंदुस्थानांत येतें असें इंग्रज लेखक सरकारी रिपोर्टांतल्या आंकड्यांवरून दाखवितात. दरसाल इतकी संपत्ति बाहेरून ज्या देशांत येते तो देश दरिद्री होत चालला आहे असें कसें म्हणतां येईल ?

महात्मा-अहो, ही शुद्ध आंकड्यांची फसवेगिरी आहे. हें आंकड्यांचें इंद्रजाल मोठमोठ्या विद्वानांनाहि फसवितें, मग तुमच्यासारख्या अननुभवी तरुणांची काय कथा ? तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें दरसाल पुष्कळ चांदी सोने हिंदुस्थानांत येतें ही गोष्ट रिपोर्टांत लिहिली आहे व ती खरीहि असेल. पण हें सोने कोणाच्या खाशांत जातें तें रिपोर्टांत लिहिलें आहे काय ? हिंदुस्थानांतून परदेशीं जाणारा विशेष किंमतीचा माल म्हणजे कॉफी, धान्यें, ताग, कापूस, कातडी, अफू, गळिताचीं धान्यें इ. होय. या सगळ्या जिंनसांचा व्यापार कोणाच्या हातांत आहे ? युरोपियनांच्या ना ? अर्थात् त्या व्यापारांत होणारा सगळा नफा त्यांच्या खाशांत जातो. आयात मालाचा सगळा व्यापारहि याच लोकांच्या हातांत आहे. मग या दोन्हीकडच्या व्यापारांत होणारा नफा सोने चांदी-

१७ वा.]

हिंदुस्थानचे दारिद्र्य.

च्या रूपाने हिंदुस्थानांत येत असल्या तरी तो या युरोपियन कंपन्यांना मिळतो. या कंपन्यांमधे हिणजे कांहीं हिंदुस्थानात नाही. इतका फायदा हिंदुस्थानच्या लोकांच्या पुढांत तरी खर पडता तर हिंदी माणसाची सरासरी वार्षिक प्राप्ति सारी १८ रुपयेच कां राहती ? आणि देशांत वारंवार दुष्काळ कां पडते ?

तरुण—हिंदुस्थानचे लोक आळशी म्हणून त्यांची अशी स्थिति असण्याचा संभव आहे.

महात्मा—हिंदुस्थानचे लोक आळशी ही गोष्ट अगदी खोटी आहे. विचारे दिवसभर काबाडकष्ट करण्यास व अल्प वेतनावर संतुष्ट राहण्यास तयार असतां त्यांना काम मिळत नाही म्हणून त्यांच्या शोधासाठी ते इकडे तिकडे हिंडत असतात. आपले देशांत काम मिळत नाही म्हणून वसाहतींत मजूरी करायला सुद्धां जातात. घरी त्यांना पोटभर खायला मिळतें तर विटंबना करून घ्यायला ते परदेशीं गेले असते काय ? तुम्हीच सांगा.

तरुण—पण हिंदुस्थान देश इतका विस्तीर्ण आहे, येथें लक्षावधि एकर जमीन पडीत पडली आहे, नाना तऱ्हेचे उद्योग करतां येण्यासारखे आहेत, असें असतां लोक निरुद्योगी कां राहावे व काम नाही म्हणून परदेशांस जाण्याची पाळी कां यावी हा विचार करण्यासारखा प्रश्न नाही काय ?

महात्मा—होय, आहे खरा. पण तो विचार तुम्हीं आम्हीं कफळक लोकांनीं करण्यासारखा नाही. सरकारनें व कोठ्याधी-

शांनीं करण्यासारखा आहे. पडीत जमिनी लागवडीस आणण्याला मोठे भांडवल लागते; व सरकारी अधिकाऱ्यांचे पूर्ण साह्य हवे असते. या दोन्ही गोष्टींची येथे अनुकूलता नाही. लोकांना उद्योगधंद्यांचे शिक्षण मिळत नाही. आमच्या विचित्र शिक्षणपद्धतीमुळे आमच्यांतले धाडस नष्ट झाले आहे. आणि यांत्रिक कारखाने वाढल्यामुळे मनुष्यवळाचे विशेषसे कारण न उरल्या कारणाने लक्षावधि लोकांवर निरुद्योगी होऊन उपासमार सोसण्याची पाळी आली आहे. या सर्व लोकांना भरपूर काम मिळते तर हिंदुस्थानची संपत्ति किती वाढली असती याची कांही कल्पना तुम्हांस करता येते काय ?

तरुण-नाही.

महात्मा-मी सांगतो, आणि तेहि माझ्या पदरचे सांगत नाही. सरकारी अधिकाऱ्यांनी केलेल्या रिपोर्टांच्या आधारेनेच सांगतो. सन १८८० या वर्षी सर जेम्स केरोल हे कॉमिन कमिशनरच्या हुद्यावर नेमणूक होऊन इकडे आले होते. त्यांनी इकडेची स्थिति पाहून जो रिपोर्ट केला त्यांत म्हटले आहे की काम करण्यासारखे असे २॥ कोटि पुरुष (वायकांची संख्या निराळीच) काम मिळत नाही म्हणून वर्ष भर रिकामे राहत आहेत. हिंदुस्थानासारख्या केवळ शेतकीवर निर्वाह करून राहणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत निरुद्योगी लोकांची येवढी मोठी संख्या दिसत नाही. रस्ते, बाजार, आगगाडीचे स्टेशन, वगैरे जिकडे पहाल तिकडे

रिकाम्या लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी दिसतात. खेडेगांवांत केव्हांहि जा, तुमच्या भोंवतीं रिकामे लोक जमा झालेच समजा. हे इतके लोक रिकामे राहण्याचें कारण शेतकी-शिवाय दुसरा धंदा लोकांना राहिला नाहीं हें एक; व शेतकीची धारापद्धति अनिश्चित स्वरूपाची आहे हें दुसरें कारण आहे. या लोकांच्या अंगची जी शक्ति व उत्साह फुकट जात आहे त्याची पैशाच्या स्वरूपांत किंमत केली तर किती होते पहा ! फार राहिलें, पण प्रत्येक माणूस वर्षाभरांत ४० रुपयांचेंच काम करतो असा हिशोब धरता तरी कमीत कमी ८२ कोट रुपयांच्या उत्पन्नास हिंदुस्थान दरसाल मुक्त आहे ! आणि ही ४० वर्षांच्या पूर्वीची स्थिति. आतां देशांत यांत्रिक कारखाने आणखी आले आहेत, आणि त्यांनीं मजुरांच्या तोंडचें अन्न काढून लक्षावधि लोकांना उपासमार सोसण्यास मोकळें सोडलें आहे.

तरुण—हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याच्या संबंधाचा हा मुद्दा खरोखर अत्यंत महत्त्वाचा आहे, आणि आश्चर्य आहे कीं आपल्या पुढारी मंडळीचें लक्ष अद्याप या मुद्द्याकडेस जावें तसें गेलें नाहीं. इलटे यांत्रिक कारखाने वाढविण्याच्याच उद्योगांत ते आहेत ! या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे यांत्रिक कारखान्यांच्या विरुद्ध जी आपली तक्रार आहे ती अगदीं वाजवी दिसते. आपल्या या एकंदर विवेचनावरून हिंदुस्थान दिवसें दिवस दरिद्री होत चालला आहे याविषयी कोणालाहि शंका राहण्याचें कारण दिसत नाहीं. दोन अडीच

कोट पुरुष व तितक्याच बायका मिळून हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येचा एक षष्ठांश होतो. येवढा जनसमाज काम मिळत नाही म्हणून रिकामा राहत असतां आमचे लोक पाश्चात्य सुधारणेच्या भपक्याला मुलून व फ्याशन्सच्या नादीं लागून पाश्चात्यांच्या व्यापाराला उत्तेजन देत राहिलेले पाहून आमच्या लोकांच्या मूर्खपणाची कींव करावी तेवढी खरोखर थोडी वाटते.

अध्याय अठरावा.

स्वदेशी.

तरुण—हिंदुस्थानच्या दरिद्री स्थितीचें चित्र पोंहिलें म्हणजे अंतःकरणांत कसें भडभडून येतें! ही स्थिति पालटण्याचा कांहींच उपाय आपल्या हातीं नाही काय?

महात्मा—नाहीं कसा? आहे, आणि तो करण्यास तुमच्यासारखी तरुण संडळी तयार होऊन उदाहरण घालून देतील, तर लवकरच त्याचा प्रसार साऱ्या देशभर होईल.

तरुण—असा उपाय कोणता?

महात्मा—स्वतः हातानें सूत काढण्यास व हातमागावर कापड विणण्यास लागणें, आणि अशा रीतीनें इकडे पिकविलेल्या कापसाचें, हातानें सूत काढून त्याचें हातमागावर विणलें, कापडच आपण वापरूं असा सर्वांनीं निश्चय करून तो वाळणें हा होय.

तरुण—म्हणजे स्वदेशीव्रताचा पुनरुद्धार करणें असेंच कां म्हणा ना? पण हा उपाय मार्गें बंगालच्या फाळणीच्या वेळीं बंगाल्यांतल्या व इतर प्रांतांतल्या लोकांनीं करून पाहिला होता. तो सिद्धीला गेला नाही. उलट नसतीं लचांडें मात्र त्यापासून उत्पन्न होऊन लोकांना त्रास झाला होता हें आपणांस ठाऊकच आहे.

महात्मा-तेव्हांची स्वदेशी चळवळ सिद्धीला गेली नाही याला माझ्या मते दोन कारणे होती. एक तर ती चळवळ केवळ स्वदेशहित करण्याच्या शुद्ध व पवित्र बुद्धीने निघालेली नव्हती. परदेशी मालावर बहिष्कार घालण्याचा-अर्थात् परद्वेषाचा-अशुद्ध व अपवित्र हेतु त्यांत मिश्रित होता. शिवाय बहिष्काराने इंग्रजी व्यापाऱ्यांचे नुकसान करून त्यांच्याकडून सरकारला फाळणी रद्द करण्यास भाग पाडावे असा राजकीय उद्देश त्या चळवळीच्या बुडार्शी होता. त्यामुळे सरकारी अधिकाऱ्यांशी त्या चळवळीचा संबंध येऊन नसत्या भानगडी उपस्थित झाल्या. दुसरे आणखी एक कारण असे झाले की त्या वेळी लोकांनी सर्वच जिनसा देशी वापरण्याचा निश्चय करून आकाशाला गवसणी घालण्यासारखे फार प्रचंड काम एकाएकी हाती घेतले आणि ते आपल्या शक्तीबाहेरचे आहे असे त्यांना लवकरच दिसून आले तेव्हां निराश होऊन ते एकदम सोडून दिले. त्यावेळी घडलेल्या चुका पुनः आपल्या हातून न घडू देण्याविषयी आपण सावधगिरी ठेविली पाहिजे. मी ज्या स्वदेशी चळवळीचा उपदेश करित आहे तीत या गोष्टीबद्दल पूर्ण सावधगिरी ठेवण्यांत आली आहे. बहिष्कार द्वेषमूलक म्हणून त्याला मी पूर्वीपासूनच विरुद्ध आहे. माझ्या स्वदेशी चळवळींत त्याला केव्हांहि स्थान मिळावयाचे नाही. माझी प्रस्तुतची स्वदेशी चळवळ कोणतीहि राजकीय आपत्ति नाहीशी करण्यासाठी सुरू करण्यांत आलेली नाही. रौलेट कायद्याच्या विरुद्ध चाललेल्या किंवा

इतर कोणत्याहि राजकीय चळवळीशीं तिचा संबंध नाही. अशा शुद्ध व केवळ स्वदेशप्रीतीच्या पायावर उभारलेल्या चळवळीला व्हाइसराय साहेबांसून तों शिपायापर्यंत सर्वांची सहानुभूतिच मिळेल अशी मला पूर्ण खात्री वाटते. माझी चळवळ केवळ देशाचें आर्थिक व धार्मिक हित व्हावें— लोकांना स्वावलंबी होण्यास शिकावें व कोणीहि निरुद्योगी राहूं नये—अशा उद्देशानेंच काढण्यांत आली आहे, आणि तिलाहि तूर्त मी मर्यादित स्वरूप दिलें आहे. म्हणजे फक्त स्वदेशी कापड वापरण्यापुरती ती आहे. इतर जिंनसांचा अंतर्भाव तिच्यांत तूर्त मी करीत नाहीं. कापडापुरता जरी लोकांचा निश्चय पूर्णपणें पार पडला तरी देशाचा पैशाच्या दृष्टीनें पुष्कळ फायदा होईल. स्वतःजवळ कापडासंबंधानें साधनांची सर्व अनुकूलता असतां दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी पिणाऱ्या समाजाला कोणीहि मूर्खच म्हणेल. दीडशें वर्षांपूर्वी साऱ्या हिंदुस्थानाला येथल्याच कापडाचा पुरवठा होऊन शिवाय परदेशांतहि क्रोडो रुपयांचें कापड जात असे. पण आतां दरसाल ६० कोट रुपयांचें कापड परदेशांतून हिंदुस्थानांत येत आहे! आपण आपल्या पुरतें कापड हातमागांवर काढून स्वतःची गरज भागविली तरी तूर्त पुरे आहे. शेतकरी वर्गाला वर्षांतून सहा महिने कांहीं काम नसतें. खेड्यापाड्यांतले लोक काम न मिळाल्यामुळें अत्यंत निकृष्टावस्थेला पोचले आहेत असें मीच म्हणतों असें नाहीं. डॉ. मॅन सारखे चौकस इंग्रज अधिकारी सुद्धां असेंच म्हणत आहेत. मी स्वतः डोळ्यांनीं

त्यांची दुर्दशा पाहिलेली आहे. अशा स्थितीत शेतकरी वर्गाने फावल्या वेळीं सूत काढण्याचा व हातमागावर कापड विणण्याचा धंदा केव्यास त्याला आपली उपजीविका चांगली करता येईल. शेतकरी वर्गालाच काय, पण इतर गरीब, कुलीन, अनाथ माणसांना व विशेषतः अनाथ विधवांना या कामांची माहिती करून दिल्यास त्यांच्याहि उपजीविकेची काळजी दूर होईल. गायकवाडी हद्दीतील विजापूर येथे श्रीमती रमाबेन यांच्या खटपटीने तेथील ४०० स्त्रियांना आतां सूत काढण्याचे काम येऊं लागलें असून तेथील विधवा स्त्रियांना—विशेषतः गोष्ठांतील मुसलमान स्त्रियांना—हें काम फार पसंत पडलें आहे. पुढान्यांच्या खटपटीनें ही चळवळ सर्व देशभर पसरली तर हिंदुस्थानांतून कापडाचे पार्श्व परदेशांत जाणारे क्रोडो रूपये वांचतील.

तरुण—या चळवळीनें देशाचें आर्थिक हित होईल ही गोष्ट मला आतां पूर्णपणें समजली; पण तिनें धार्मिक हितहि होईल असें आपण म्हणालां, त्याचा थोडासा स्पष्ट खुलासा आपण कृपा करून कराल तर बरें होईल.

महात्मा—धार्मिक हित होईल असें जें मीं म्हटलें तें अशा रीतीनें होईल कीं ' दया धरमका मूल० है ' असें श्रीतुलसीदासजींचें वचन आहे. आपल्या देशांतल्या, आपल्या शेजार-पाजारच्या, उपासमारीनें मरणान्या हजारों देशबांधवांना या चळवळीनें काम मिळून त्यांचे प्राण वांचतील हें धर्मकृत्य

सामान्य आहे असें कोण म्हणेल ? आमच्यांतले कित्येक उदार धर्मात्मे धनिक गरिबांची दया मनांत घेऊन एखादे दिवशीं गोरगुरीबांना बुंदीचे लाडू खाण्यास देतात. त्यांना मी नांवें ठेवीत नाहीं. कारण, त्यांत त्यांचा हेतु भूतदयेचा असतो. पण एखादे दिवशीं लाडू चारावयाचे, आणि बाकीच्या दिवशीं त्यांची उपासमार होऊं घाययाची, त्यापेक्षां नेहमोंच त्यांना ओलीकोरडी भाकर पोटभर खाण्याला मिळेल अशी कांहीं तजवीज केली तर तें केवढें मोठें धर्मकृत्य म्हणतां येईल याचा विचार केला पाहिजे, आणि आपल्या धर्मादायाचा ओघ थोडासा पालटून गोरगुरीबांना सूत कातण्याचे रहाट, चात्या, व हातमाग वगैरे पुरविण्यांत त्या द्रव्याचा व्यय केला पाहिजे. हें निःसंशय मोठें पुण्यकृत्य होईल.

तरुण—आपण म्हणतां तशी स्वदेशी चळवळ केली असतां ती देशाला हितकारक होईल असें दिसतें खरें. पण ही चळवळ कशा रीतीनें करावयाची त्याचा कांहीं मार्ग आपण दाखवाल काय ?

महात्मा—पहिली गोष्ट करावयास पाहिजे ती ही कीं स्वदेशी चळवळीची इष्टता व शक्यता ज्यांच्या मनाला खरोखर पटली असेल व तिच्या संबंधानें कांहीं खटपट करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें मनापासून वाटत असेल त्यांनीं स्वदेशीव्रतपालनाविषयीं अशी शपथ घ्यावी कीं—

‘ ईश्वराला साक्षी ठेवून मी प्रतिज्ञा करतो कीं आजपासून हिंदुस्थानांत राहत असतांना ज्यांतील कापूस, रेशीम किंवा

लेकर हिंदुस्थानांत पैदा झालेली नाही, ज्यांतील सूत हिंदुस्थानांत कातलेलें नाही, व जें हिंदी विणकरांनीं विणलेलें नाही अशा कापडाचा उपयोग मी करणार नाही, आणि हें व्रत मी आजन्म (किंवा अमुक वर्षे पर्यंत) पाळीन. '

हें शुद्ध स्वदेशीव्रत ज्यांना फार कडक व आपल्या हातून आचरलें जाण्यास कठीण वाटत असेल, त्यांनीं सौम्य स्वरूपाची शपथ घ्यावी. ती अशी कीं—

'ईश्वराला स्मरून मी प्रतिज्ञा करतो कीं आजपासून हिंदुस्थानांत राहत असतांना. हिंदुस्थानांत विणलेलें नाही अशा कापडाचा उपयोग मी करणार नाही व हें व्रत मी आजन्म (किंवा अमुक वर्षे पर्यंत) पाळीन. '

पहिल्या प्रतीची म्हणजे शुद्ध स्वदेशी व्रताची शपथ घेणाराला त्या प्रतिज्ञेत वर्णिल्याप्रमाणें अस्सल स्वदेशी कापड मिळण्यास प्रथम थोडी बहुत अडचण पडेल, तरी पण उमेद आहे कीं स्वदेशी आणि कला यांच्याविषयी पूर्ण प्रेम बाळगणारा मनुष्य स्वतः थोडी फार अडचण सोसून तशा प्रकारचें कापड उत्पन्न करण्यासाठीं सूत कातण्याचे रहाट व हातभाग यांचा प्रचार करण्याचे कामीं झटून प्रयत्न करील तर लवकरच असा अस्सल स्वदेशी माल गरज भागविण्यापुरता लवकरच निघूं लागेल.

तरुण—पण अस्सल किंवा मिश्र स्वदेशी व्रत धारण करणाऱाजवळ पूर्वीचे परदेशी कपडे असले तर त्यानें ते जाळून टाकावे असें आपलें म्हणणें आहे काय ?

महात्मा—एका काळीं माझ्या स्वदेशी व्रताची तीव्रता तितक्या पल्ल्याला गेली होती. पण विचाराअंती ती मी सोडून दिली आहे. कारण की, सध्याच्या वेळीं परदेशी कापडाचा नाश करण्यासारख्या सूचनेच्या मुळाशीं असलेल्या शुद्ध हेतूचा विपर्यास होऊन तिला परकीयाच्या द्वेषाचें अनिष्ट स्वरूप प्राप्त होण्याची धास्ती वाटते. खऱ्या स्वदेशीच्या भक्ताला परकीयाचा द्वेष करणें हें पाप वाटत असतां हि तें पाप उगीचच्या उगीच त्याच्या अंगाला चिकटविण्याचे प्रयत्न होऊन त्यापासून स्वदेशी चळवळीला विघ्न येतिल. यासाठीं अस्सल स्वदेशी व्रताची प्रतिज्ञा करणाराला स्वतः परदेशी कापडाचा उपयोग करतां येणार नाही, पण त्यानें तें गोरगारिबांना देण्यास हरकत नाही. सध्याच्या स्थितींत अस्सल स्वदेशी व्रत घेणाराला पुष्कळ अडचणी सोसाव्या लागतील. इतक्या अडचणींना तोंड देण्याची हिंमत ज्यांना वाटत नसेल त्यांच्यासाठीं मध्यम प्रतीचें मिश्र स्वदेशीचें व्रत ठेवण्यांत आलें आहे. तेवढें त्यांनीं प्रामाणिकपणें आचरलें तरी तूर्त पुष्कळ आहे. आपल्यापाशीं सध्या असलेल्या परदेशी कापडाचा त्याग करण्याची इच्छा अगर शक्ति ज्यांना नसेल त्यांच्यासाठीं तिसऱ्या प्रकारचें व्रत योजिलें आहे. हें व्रत घेणारा अशी प्रतिज्ञा करतो कीं—

‘ईश्वराला साक्ष ठेवून मी शपथ घेतों कीं आजपासून स्वतःच्या वापराकरितां देशी अथवा परदेशी कापूस, रेशीम,

व लोकर यांगासून हिंदुस्थानांत अगर परदेशीं कातलेल्या सुतापासून पण हिंदुस्थानांत विणलेलें असेंच कापड मी विकत घेईन; यापुढें भेट म्हणून मिळणाऱ्या किंवा दुसऱ्याच्या मालकीच्या परदेशी कापडाचा उपयोग मी करणार नाहीं.’

हें तिसऱ्या प्रतीचें व्रत घेणारा गृहस्थ शक्य तेवढा प्रयत्न करून योग्य वेळीं परदेशी कापडाचा त्याग करील व लग्न-कार्यादि मंगल प्रसंगीं व इतर धार्मिक वेळीं तरी केवळ स्वदेशीच कापडाचा उपयोग करील अशी आशा राखण्यांत येत आहे. या प्रमाणें प्रत्येकानें आपापल्या शक्त्यनुसार स्वदेशीची शपथ घेतल्यानंतर घेतलेलें व्रत त्रिनचूक पाळण्याचा व इतर लोकांतहि स्वदेशीचा प्रचार करण्याचा यत्न करावा. त्याचप्रमाणें स्वदेशीव्रताचें पालन सुलभतेनें व्हावें म्हणून देशांत अस्सल स्वदेशी कापड ज्यास्त पैदा होईल अशी हर-एक प्रकारें तजवीज करणें हेंही त्यानें आपलें कर्तव्य समजावें. स्वदेशी व्रत घेणारांनीं व्यक्तिशः व संघशः असे प्रयत्न केल्यास हें काम मोठेंसें अवघड आहे असें नाहीं. खरी कळकळ, आस्था, दीर्घयोग आणि निश्चय यांच्या बळावर हें सहज साध्य करतां येईल असें मला वाटते.’

याप्रमाणें तरुण गृहस्थ व महात्माजी यांच्यामध्ये हिंदुस्थानविषयक निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधानें जो संवाद झाला त्याचा परिणाम त्या तरुणाच्या मनावर चांगला दृढ झालेला दिसला. त्याची निराशेची वृत्ति मावळली. हिंदुस्थानाला सध्या मोठी विकट परिस्थिति प्राप्त झाली आहे आणि हिच्यांतून त्याची

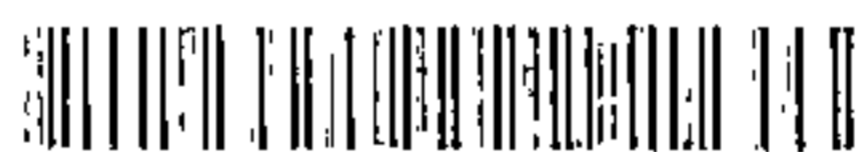
सुटका कशी होईल याविषयी त्याच्या मनाला जी भ्रांति
 आसीत होती ती दूर झाली. अशा परिस्थितीत काय करावे
 आणि काय न करावे अशा पेंचांत सांपडून त्याचें चित्त
 बाबरल्यासारखें झालें होतें. त्या त्याच्या चित्ताला आतां
 शांति प्राप्त झाली. आपल्या कर्तव्याचा मार्ग आतां त्याला
 स्पष्टपणें दिसूं लागला. यामुळें त्याच्या चित्तवृत्ति उल्लसित
 होऊन तो उठला, आणि महात्माजीस साष्टांग नमस्कार
 घालून तो म्हणाला, ' महाराज, आपले माझ्यावर अनंत
 उपकार झाले आहेत. निराशेच्या डोहांत बुडणाऱ्या माझा
 उद्धार आपण केला आहे. माझ्या मनाला भ्रामक विचारांनीं
 भलत्याच मार्गाकडे नेलें होतें. त्याला सन्मार्ग दाखवून
 देणारा दीपक आपला उपदेश झाला आहे. आपल्या उप-
 देशाचा प्रत्येक शब्द मी आपल्या अंतःकरणांत सांठवून
 ठेविला आहे. त्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचा माझ्या मनाचा
 दृढनिश्चय झाला आहे. त्या निश्चयाप्रमाणें वागण्याचें सामर्थ्य
 माझ्या ठायीं यावे म्हणून आपला आशिर्वाद मिळावा येवढी
 आतां माझी प्रार्थना आहे. '

महात्माजींनीं त्या तरुणाकडे एकदां आपल्या तीक्ष्ण अंत-
 र्भेदी दृष्टीनें पाहिलें तों खरोखरच त्या तरुणाची स्थिति
 त्यानें म्हटल्याप्रमाणें झालेली त्यांना दिसून आली. तेव्हां
 त्यांनीं प्रेमानें त्याला पोटाशीं धरून कुरवाळलें आणि म्हटलें,
 ' तरुण मित्रा, जें सत्य आहे, धर्म आहे, आणि निष्ठा.

आहे तेथें यशप्राप्ति ठेवलेलीच आहे समज. परमेश्वर तुझ हेतु सफळ करील. तुझ्या हातून या हिंदभूमीचा उद्धार होईल असा माझा तुला पूर्ण आशिर्वाद आहे. '

हा आशिर्वाद मिळतांच तो तरुण आनंदानें उठला, आणि ' हा चाललों कर्तव्याचरणाला' असें म्हणून महात्माजींचा निरोप घेऊन जो निघाला, तो लवकरच दृष्टिपथाच्या पार झाला.

हा तरुण कोण असेल बरें? असा महात्माजी आपल्या मनाशीं तर्क करित बसले होते. तों त्यांच्या विवेकबुद्धीनें त्यांच्या कानांत सांगितलें कीं, 'हा दुसरा कोणी नाही, मूर्तिमान् तरुण भारतच आहे.' तेव्हां महात्माजीच्याहि चित्तवृत्तीवर प्रसन्नता झळकली, आणि 'जय हिंद माता की जय' असे उद्धार त्यांच्या तोंडून आपोआप बाहेर पडले. त्यानंतर महात्माजी आपल्या कार्याला निघून गेले.

REFBK-0001632

